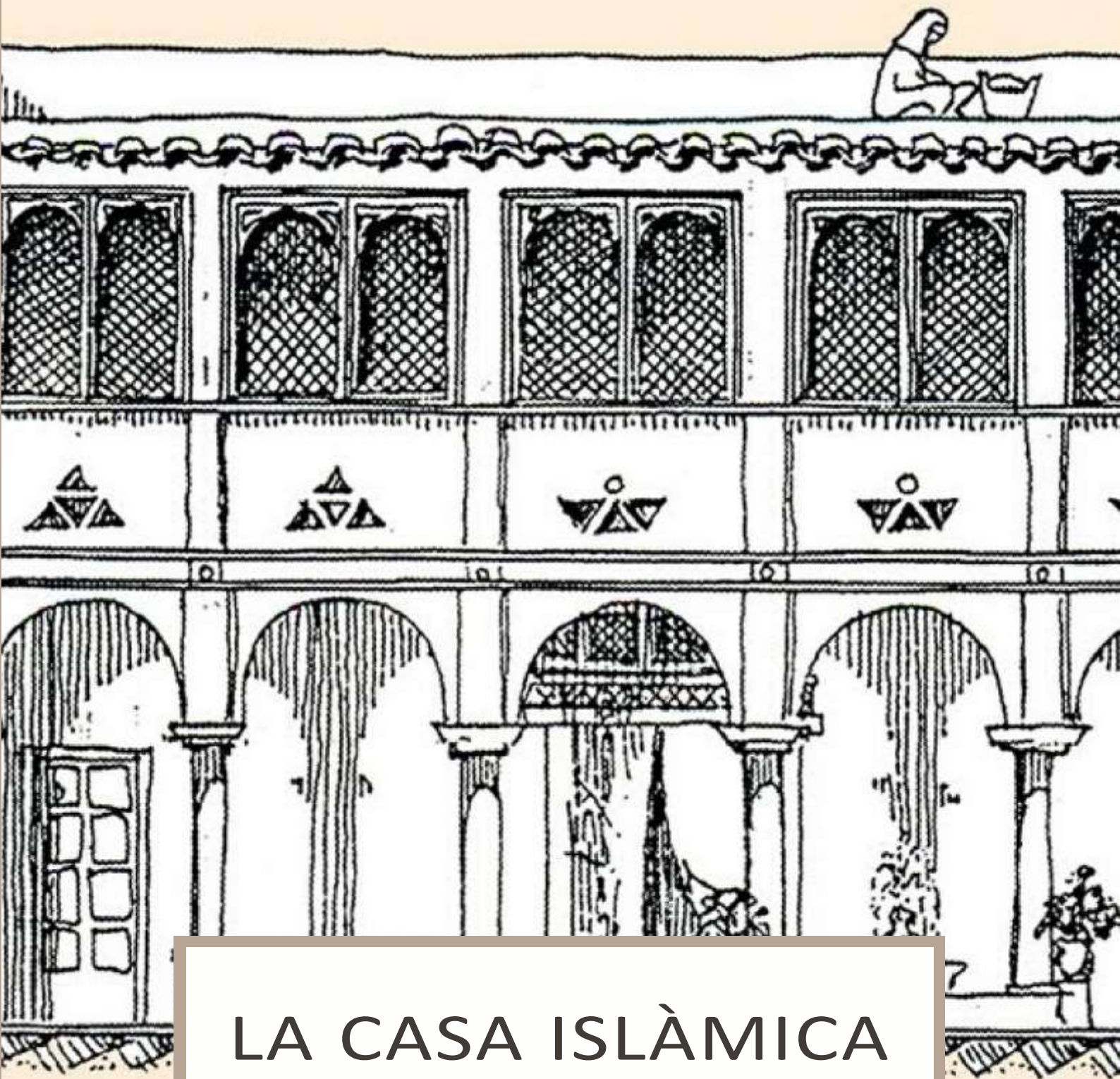

This is the **published version** of the bachelor thesis:

Castellsagué Alcolea, Guillem; Kirchner, Helena dir. La casa islàmica : la seva evolució a la Península Ibèrica. 2020. 50 pag. (811 Grau en Arqueologia)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/233354>

under the terms of the license

LA CASA ISLÀMICA

La seva evolució a la Península
Ibèrica

Guillem Castellsagué Alcolea

Agraeixo a la meva tutora del TFG, Helena, la constància, els ànims i les correccions de les desenes d'esborranys que li he enviat.

També vull agrair-li a la meva mare les lectures i relectures de cada capítol per fer un treball entenedor i amè.

Títol: La casa islàmica. *La seva evolució a la Península Ibèrica.*

Autor: Guillem Castellsagué Alcolea

Tutora: Helena Kirchner Granell

Universitat Autònoma de Barcelona

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ.....	6
CAPITOL 1. DOS CORRENTS EN LA INTERPRETACIÓ DE LA FORMACIÓ D'AL-ÀNDALUS	6
1.1. La islamització i formació d'al-Àndalus	6
1.2. Migració araboberber i formació d'al-Àndalus	7
1.3. La dona islàmica	8
CAPITOL 2. TIPOLOGIA DE CASES	10
2.1. Mòdul monocel·lular	10
2.2. Mòduls associats	11
2.3. Mòduls agregats delimitant un "protopati"	12
2.4. Mòduls complexes estructurats al voltant d'un pati	13
CAPITOL 3. FORMES D'URBANISME	15
3.1. Organització dispersa	15
3.2. Organització contigua	15
3.2.1. Organització agrupada	15
3.2.1. Organització alineada	15
3.2.1. Organització en tramades	15
CAPITOL 4. JACIMENTS.....	17
4.1. Balaguer	17
4.2. Cieza	19
4.3. Villa Vieja	21
4.4. Tolmo de Minateda	25
4.5. Recópolis	28
4.6. Monte Mollet	33
4.7. Uxó	35
4.8. Peñafior	38
CONCLUSIONS	41
PERSPECTIVES DE FUTUR.....	46
BIBLIOGRAFIA.....	48

RESUM

La casa és l'espai de recollida i reunió familiar de l'espècie humana. Aquesta evoluciona arquitectònicament i artísticament tot i que, sovint, hi ha elements comuns a diferents societats i cronologies. Aquest treball està focalitzat en les construccions domèstiques a al-Àndalus i pretén entendre els motius pels quals les cases són modificades i perquè la seva estructura canvia al llarg del temps. Així, s'analitzen els dos grans corrents teòrics en la interpretació de la formació d'al-Àndalus a la llum de l'evolució arquitectònica de les cases. Un segon punt és entendre perquè la dona, centre d'aquestes llars, queda reduïda a un segon pla en la historiografia contemporània.

ABSTRACT

The house is the space of retreat and reunion of the human family. It has evolved architecturally and artistically, but, often, there are common elements in different societies and chronologies. This work is focused on the domestic constructions in al-Andalus and aims to understand the reasons why the houses are modified and why their structure changes over time. Thus, the two great theoretical approaches in the interpretation of the formation of al-Andalus are analysed in the light of the architectural evolution of the houses. A second point is to understand why the women, the centre of these houses, are disregarded in contemporary historiography.

GLOSSARI

Al-darb: carreró

Al-ḥamma: banys

Alḥazāna: rebost

Dar: casa

***Ḥiṣn* (plural: *ḥuṣūn*)**: població mitjana i fortificada

ʿIrq: honor femení

Istawān: vestíbul amb forma de colze

Qā'id: càrrec militar - oficial

***Madīna* (plural: *mudūn*)**: ciutat

***Maqbara* (plural: *maqābir*)**: cementiri

Masʿūd: mesquita

***Qarya* (plural: *qurā*)**: alqueria /poblat

Šaraf: honor masculí

Sūq: mercat

Wast al-dār: pati de la casa "centre de la casa"

(...) Queda tan muerto como queda una casa cuando se retiran para siempre los seres que la habitan y, sobre todo, que sufrieron y se amaron en ella. Pues no son las paredes, ni el techo, ni el piso lo que individualiza la casa sino esos seres que la viven con sus conversaciones, sus risas, con sus amores y odios; Seres que impregnan la casa de algo inmaterial pero profundo, de algo tan poco material como es la sonrisa en un rostro, aunque sea mediante objetos físicos como alfombras, libros o colores.

Ernesto Sabato

INTRODUCCIÓ

L'escenari principal on es desenvolupa la vida quotidiana de qualsevol grup humà és la casa. Igual que en les diferents societats, l'evolució de la casa en les societats islàmiques medievals, presenta una sèrie de característiques comunes que reflecteixen el mode de vida d'aquestes comunitats.

Aquest treball analitzarà els dos corrents en la interpretació de la formació d'al-Àndalus amb relació a les diferents tipologies de cases, la seva evolució al llarg dels segles i la seva disposició espacial.

Un segon punt que desenvoluparà el treball és l'enfocament de la perspectiva de gènere dins de la casa. La dona era molt important en el món rural, sense ella, que faria labors tant domèstiques com agrícoles, la societat col·lapsaria. Malgrat això, la rellevància de la dona no queda reflectida en els estudis. Tampoc, en àmbit urbà, queda constància de la importància de la dona que dona origen a la morfologia de les cases.

CAPITOL 1. DOS CORRENTS EN LA INTERPRETACIÓ DE LA FORMACIÓ D'AL-ÀNDALUS

1.1. La islamització i formació d'al-Àndalus

Aquest corrent, amb M. Acien al capdavant, defensa que la formació d'al-Àndalus és deguda a un procés d'islamització. Els grups de berbers i àrabs arribats amb la conquesta de la península s'assenten i tendeixen a la destribalització, imitant les formes d'organització dels autòctons amb els quals portarien a terme unions matrimonials. L'únic que mantenen és la religió. Aquestes unions, més la religió, serien un factor important en aquesta islamització de la societat però aquest corrent no considera que la migració de poblacions àrabs i berbers hagi estat el factor principal de la formació d'al-Àndalus.

Seguint aquest criteri l'arqueòloga Sonia Gutiérrez interpreta que els processos tècnics, com la fabricació de ceràmica, i els assentaments poblacionals que es donen durant els segles VIII, IX i X, són el reflex d'aquest lent procés d'islamització. Per exemple, les cases d'una sola habitació o formades per l'agregació de més d'una estança, construïdes a partir de tècniques poc especialitzades i amb una semblança formal amb les construccions de cases d'època visigòtica, demostrarien que el procés d'islamització és lent i que les formes de construir i concebre la casa d'origen indígena van perdurar tot i la conquesta i l'arribada de noves poblacions. El procés

d'islamització finalitzaria el s. X amb la consolidació de l'estat califal centralitzat al qual s'hauria arribat gràcies a una islamització global tant en l'àmbit social com religiós de tot el territori, esdevenint així, una societat plenament islàmica. En relació amb la casa, element d'estudi, a partir del s. X hi hauria la generalització d'un format caracteritzat per tenir diverses habitacions amb funcions especialitzades al voltant d'un pati interior que es considera típicament islàmic, quelcom essencial en la plena islamització de la societat. Per tant, a partir del segle X hauríem de trobar uns registres totalment islamitzats caracteritzats per una homogeneïtzació tant a escala material com arquitectònica (Gutiérrez Lloret, 2012).

1.2. Migració araboberber i formació d'al-Àndalus

El segon corrent sorgit a partir dels anys setanta, defensa l'existència d'una conquesta bèl·lica que va comportar una migració araboberber que va donar lloc a la formació d'una societat tribal a la vegada que tributària. Els principals teòrics d'aquest corrent, P. Guichard i M. Barceló, no defensen un procés d'islamització sinó una migració, primer rural i posteriorment urbana en la qual no hi hauria cap destribalització sinó que els nouvinguts conservarien la seva estructura social a la península. Conservarien la seva organització tribal estant sota el poder d'un estat, que depenent dels períodes, tindria més poder de recaptar impostos (Guichard, 1998; Barceló, 2010).

Per tant, els indicadors arqueològics d'aquesta migració a la península a partir del s. VIII serien: l'aparició de noves tipologies ceràmiques, tot i que la fabricació continua sent igual que les locals; uns habitatges de construcció senzilla amb materials a l'abast i l'existència de les *maqābir* – com, per exemple, la *maqbara* de Pamplona datada el segle VIII i, per tant, de temps immediats a la conquesta - on s'han trobat homes i dones en paritat i nens inhumats segons el ritu islàmic (posició decúbit lateral dret amb cara orientada a La Meca). Les anàlisis isotòpiques d'aquests cossos indiquen que eren “*de procedencia probablemente norteafricana, que llegaron a Pamplona como miembros de la primera generación de inmigrantes que participaron en la conquista de Al-Ándalus*” (De Miguel, 2016). Aquests tres ítems deixen entreveure que els inhumats no són simplement militars en una conquesta, sinó que es tractaria de famílies senceres que s'establirien en un nou territori.

Aquestes característiques són típiques entre els segles VIII i IX perquè ens trobem davant una societat on la construcció i la producció ceràmica no està consolidada ni especialitzada, per tant, els mateixos pobladors són els encarregats de fer-ho tot i ajustat a les seves necessitats. Per aquest motiu el registre arqueològic és tan pobre. Aquestes condicions continuarien en algunes zones fins a la consolidació al s. X on el desenvolupament urbà comença a ser significatiu i la

producció de ceràmica i d'habitatge s'especialitza (Kirchner, en premsa). La diferència rau en el fet que no hi ha una homogeneïtzació en tot el territori sinó que trobaríem diferents tipologies constructives depenent de les zones, per tant, una societat heterogènia a nivell de cases que vindrien regulades per les necessitats dels qui l'habiten i dels materials disponibles a la zona (Kirchner, en premsa).

1.3. La dona islàmica

En general les fonts documentals àrabs aporten poca informació sobre la vida privada, menys encara a la vida en el medi rural. Les dades que s'obtenen d'aquestes fonts no són representatives sinó que són imatge d'una minoria privilegiada. Els únics escrits que es troben són de "dones il·lustres", com reines, princeses o dames de la noblesa, dones santes i excepcionalment erudites i escriptores. També es troben referències a esposes, esclaves i concubines dins de bibliografies d'homes importants. Tot i trobar-les en diferents estrats socials *"La mujer permanecía circunscrita a un ámbito estrictamente doméstico y privado, inclusive las pertenecientes a estratos sociales elevados, pese a estar ligadas a las elites que ostentaban el poder"* (Pérez Ordóñez, 2009).

La societat islàmica tenia una divisió territorial en tribus, les quals s'agrupaven en diversos clans o grups de parentiu. Els vincles que enllacen els diversos clans d'una tribu s'assenten en un avantpassat comú. Aquests clans es basen en les descendències patrilineals, és a dir, a partir de la primera unió on tots els fills i filles són membres del clan, de la següent generació només els fills masculins podran transmetre aquesta pertinença al clan patern. L'home posseeix l'autoritat familiar, el prestigi social i la transmissió de la propietat, quedant la dona relegada a un paper subordinat, merament utilitzada per reforçar aliances clàniques i conservar i transmetre l'honor familiar (Guichard, 1995).

Les principals fonts islàmiques que legislen la condició femenina són l'Alcorà i la Xaria, llei canònica de l'islam que regula el conjunt d'activitats públiques i privades de tot musulmà. Per a la societat islàmica l'honor és molt important. Hi ha dos tipus d'honor; el *šaraf*, que és el propi dels homes, i el *ʿird*, que és el de les dones. L'honor dels homes s'adquireix amb el comportament al llarg dels anys. En canvi el de la dona és innat, l'únic que li pot passar és perdre'l. Això succeeix per mala conducta o la pèrdua de castedat abans del matrimoni. Un cop perdut és irrecuperable i no només afecta la dona en primera persona sinó a tots els membres del clan.

Per això la dona és un element que s'ha d'aïllar de l'exterior i cal confinar-la en l'àmbit domèstic i privat. L'habitatge es converteix en un edifici tancat, articulat des de l'interior i pensat per isolar-se de l'exterior. La casa està pensada per protegir i mantenir la intimitat de les dones (Pérez Ordóñez, 2009).

La dona té un paper fonamental com a element vertebrador de les cases estructurades per a la defensa de la seva intimitat i integritat. Es configura, així, una determinada distribució i ús dels espais, es dediquen àmbits exclusius i es crea una morfologia relacionada directament amb la presència de les dones caracteritzada per un vestíbul en forma de colze (*istawán*) i poques obertures a l'exterior.

Les dones de classe alta viuen en cases sumptuoses, tenen criades, surten poc i poden dedicar-se a cultivar l'aspecte personal. En canvi, les dones de classe baixa tenen més obligacions com: treballar, cuidar dels nens, afers domèstics, cura de malalts, ancians, etc. Però ambdues passen la major part del temps confinades a casa relacionant-se amb els familiars propers (Marín, 2000).

En el cas de les dones de classe baixa l'accés a àmbits culturals és escàs o inexistent. Comparteixen però el seu temps d'oci que és puntual: per anar als banys (*al-ḥamma*), mercats i basars (*sūq*), a la mesquita (*masʿid*) o per festes religioses. La dona estava obligada, igual que l'home, a assistir el divendres a l'oració, exceptuant però, quan se la considerava impura com quan estava embarassada, amb la menstruació o acabada de parir (López de la Plaza, 1992). En general, la dona musulmana pertany a un àmbit estrictament domèstic i privat independentment del seu estatus social.

CAPITOL 2. TIPOLOGIA DE CASES

Sonia Gutiérrez (2012) defensa que hi ha dos models d'unitats domèstiques: la **casa senzilla o monocel·lular**, bàsica i caracteritzada per una única estança, i la **casa complexa o pluricel·lular**, que disposa de diverses estances. Són els models bàsics de cases que trobem en societats islàmiques, visigodes i feudals.

2.1. Mòdul monocel·lular

Definida com un recinte únic plurifuncional, amb diverses àrees en el seu interior. No hi ha cap espai dependent i s'accedeix directament des de l'exterior. Es tracta d'una estructura definida per límits construïts en pedra o fang. Per poder fer una interpretació d'aquests espais és importantíssim determinar la divisió interna de les àrees i les seves possibles especialitzacions.

Quelcom fonamental en totes les unitats domèstiques és el fogar com a element característic. Aquesta estructura de combustió pot no estar definida per elements constructius, podria ser portàtil o fer-se a l'exterior de l'habitatge per facilitar la sortida de fums. Tot i que pot ser variat és habitual trobar un punt de combustió a l'interior.

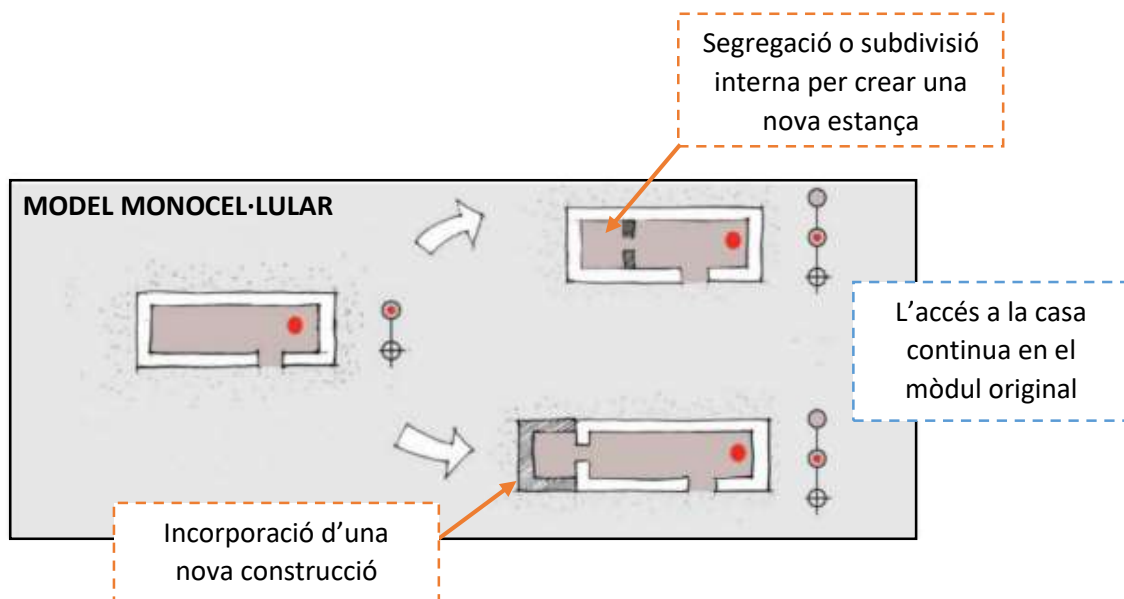

Figura 1. Mòdul monocel·lular. Font: Sonia Gutiérrez, 2012.

Aquesta estructura pot patir processos de subdivisió interna segregant o incorporant físicament algun espai concret per acollir, en ambdós processos, nous espais per portar a terme accions específiques i especialitzades com: habitacions, emmagatzematge, cuina, etc. Tots els nous espais afegits a la unitat domèstica funcionen com una única estructura.

2.2. Mòduls associats

Aquest tipus de casa es caracteritza per tenir diferents mòduls independents però relacionats entre ells des d'un punt de vista funcional. Cada una d'aquestes unitats és un mòdul unicel·lular amb el seu propi accés des de l'exterior, que estan interrelacionats entre ells i, cadascun té les seves funcions especialitzades. El conjunt constitueix una estructura domèstica superior.

Els diversos mòduls poden estar disposats de tres maneres: independents, annexionats o combinant les dues anteriors.

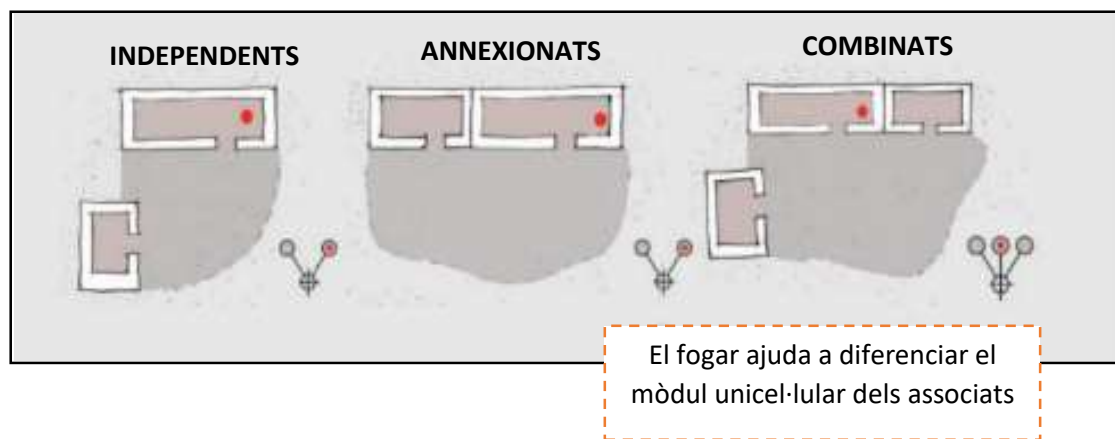

Figura 2. Mòduls associats. Font: Sonia Gutiérrez, 2012.

Els diferents usos que els mòduls solen tenir són el de cuina/sala/habitacions i el de magatzem/estable o dependències auxiliars, tot i que, a la pràctica aquests usos poden estar barrejats. L'àrea exterior que comunica els diversos mòduls passa a definir els espais físics que conformen la unitat domèstica.

Aquests dos primers esquemes més simples d'estances (monocel·lulars i associades) entorn un espai obert són semblants als que es troben en contextos visigòtics. Segons Sonia Gutiérrez, les cases andalusines que presenten aquesta estructura, són dels segles VIII i IX, i constitueixen una perduració dels formats preislàmics. L'arqueòloga també defensa que durant aquests segles predominen les pràctiques de la població indígena tant en les tècniques de producció ceràmica, de tradició romana-visigòtica, com en l'àmbit de la construcció.

Aquesta realitat material posa de manifest, segons aquesta autora, que la influència cultural i social de la conquesta araboberber no es fa notar, sinó que quedarien diluïts en la societat existent a la península. La constitució d'un estat centralitzat i la consolidació de la islamització van permetre l'evolució del tipus de casa cap a un format considerat típicament islàmic.

2.3. Mòduls agregats delimitant un “protopati”

Aquests mòduls són similars als anteriorment explicats. Els habitatges es caracteritzen també per diferents mòduls independents però relacionats entre ells des d'un punt de vista funcional. L'espai central no està totalment delimitat pels mòduls que el conformen, sinó que, a poc a poc s'agreguen construccions per delimitar el seu perímetre. Es tracta d'una primera aproximació al que serà el futur pati, element idiosincràtic de la casa islàmica. Encara no està construïda per especialistes, doncs les tàpies creen contorns irregulars i estan edificades seguint la disposició dels mòduls.

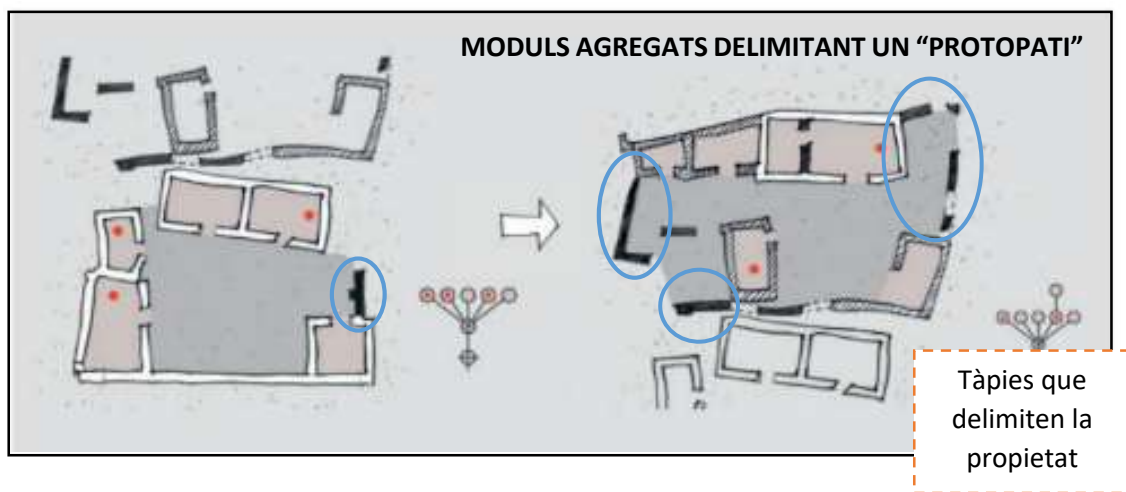

Figura 3. Mòduls agregats delimitant un “protopati”. Font: Sonia Gutiérrez, 2012.

Aquest model neix de la norma de privacitat que caracteritzarà el món islàmic medieval i que es convertirà en el nucli de l'estructura domèstica. L'espai entre el carrer i la casa és privatitzat progressivament amb la construcció de tàpies que el delimiten donant origen a l'anomenat “protopati”. Els diversos mòduls que la conformen tenen únicament accés des del “protopati” que constitueix el centre de l'habitatge i on es desenvoluparan tasques domèstiques com l'elaboració d'aliments, la cria d'animals i les activitats tèxtils o la cuina.

Aquest patró domèstic permet pensar en una especialització dels diversos mòduls (repòs, magatzem, artesania, etc.) però el fet de trobar més fogars permet pensar també en la cohabitació de diverses famílies unides pel parentiu.

Aquest model encara no està subjecte als patrons pròpiament islàmics, marcats per la preservació de la intimitat i l'aïllament femení, caracteritzat per un únic accés al pati. En aquest model de casa, encara s'hi troben diversos accessos i obertures que desapareixeran posteriorment.

2.4. Mòduls complexos estructurats al voltant d'un pati

Els mòduls arquitectònics es col·loquen envoltant totalment un pati central que disposa només d'una entrada en forma de colze, pensat per impedir la vista des de l'exterior del pati i garantir així la privacitat i el control dels membres femenins de la família. Aquest model defineix una unitat domèstica compacta i aïllada de l'exterior, a causa de l'escassetat o absència de finestres o obertures.

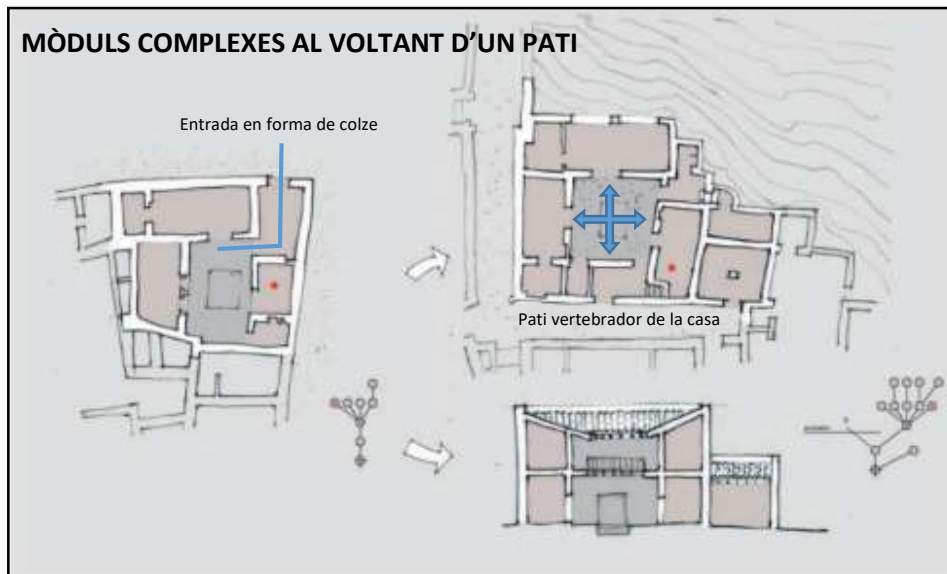

Figura 4. Mòduls complexos al voltant d'un pati. Font: Sonia Gutiérrez, 2012.

Es tracta d'una unitat domèstica complexa que constitueix un nou model. Tot i que la casa amb pati és molt habitual en el context mediterrani des de l'antiguitat, per exemple, entre els romans i els grecs, el model islàmic no té res a veure ni arquitectònicament ni social. En l'àmbit social la *domus* romana estava pensada per expressar el propi *status* dins la societat, la islàmica, en canvi, tant en l'àmbit urbà com rural està pensada per mantenir la privacitat familiar i la reclusió femenina (Pérez Ordóñez, 2017).

Arquitectònicament la casa islàmica presenta una especialització funcional, és a dir, afegeix elements destinats a la mentalitat i necessitats del moment de la seva creació. Així, doncs, un vestíbul en forma de colze, salons amb habitacions adossades i latrines són trets característics de les societats islàmiques.

L'especialització de les diverses estances i el creixement en alçada incorporant un segon pis amplien la superfície delimitant així espais de residència, transformació i emmagatzematge.

Cal remarcar també que són cases estudiades dins de contextos urbans però no en zones rurals.

Segons Sonia Gutiérrez, existeix una evolució de la casa que va d'un model més simple a una construcció cada cop més especialitzada i complexa arquitectònicament a mesura que ens acostem al segle X. Les cases també evolucionen amb el temps per les circumstàncies familiars o urbanístiques, per tant, també podem observar com una mateixa unitat domèstica pot passar per les diverses fases anteriorment explicades.

La islamització es consolida en el segle X amb el califat, amb un estat centralitzat i fort. Per tant, segons aquest plantejament, a partir d'aquest moment es generalitza el model de casa al voltant d'un pati i no hauríem de trobar-nos noves construccions de models anteriors. (Gutiérrez Lloret, 2012)

CAPITOL 3. FORMES D'URBANISME

Sonia Gutiérrez (2012), també intenta explicar la conformació de la trama urbana a partir d'aquestes diverses unitats domèstiques. Hi ha dues formes principals d'organització: dispersa o disseminada i contigua, dividida en tres: lineal, agrupada o en tramat.

3.1. Organització dispersa

S'anomenen organitzacions disperses a aquells assentaments formats per unitats domèstiques que s'escampen pel lloc de residència sense compartir parets ni confinar amb cap altra. Queden separades unes de les altres. Aquesta organització, segons l'arqueòloga, s'associa als mòduls uncel·lulars, mòduls associats o fins i tot mòduls agregats amb "protopati".

3.2. Organització contigua

En aquestes organitzacions les unitats domèstiques comparteixen parets mitgeres, és a dir, es toquen. Poden ser de tres tipus:

3.2.1. Organització agrupada

Les unitats domèstiques s'agrupen, amuntant-se, de manera que entre elles quedin estrets espais de pas. És una relació basada en la proximitat i el contacte físic entre elles. Aquest model d'organització es podria donar tant en assentaments urbans com rurals amb un model domèstic similar al dels mòduls agregats amb "protopati".

3.2.1. Organització alineada

Les unitats domèstiques es disposen seguint un patró lineal de forma que comparteixen parets mitgeres entre elles.

3.2.1. Organització en tramades

Aquesta estructura d'unitats domèstiques en tramades es troben dins d'un teixit urbanitzat, estructurat, congruent i compacte en el qual hi ha eixos de circulació que divideixen l'espai entre les construccions. Aquest model, típic tant de contextos urbans com rurals, s'adapta a qualsevol organització de l'espai, tant regular com irregular. La distribució es fa en diverses illes de cases, on les unitats domèstiques que formen cada un d'aquests blocs podrien tenir vincles familiars o de gremi.

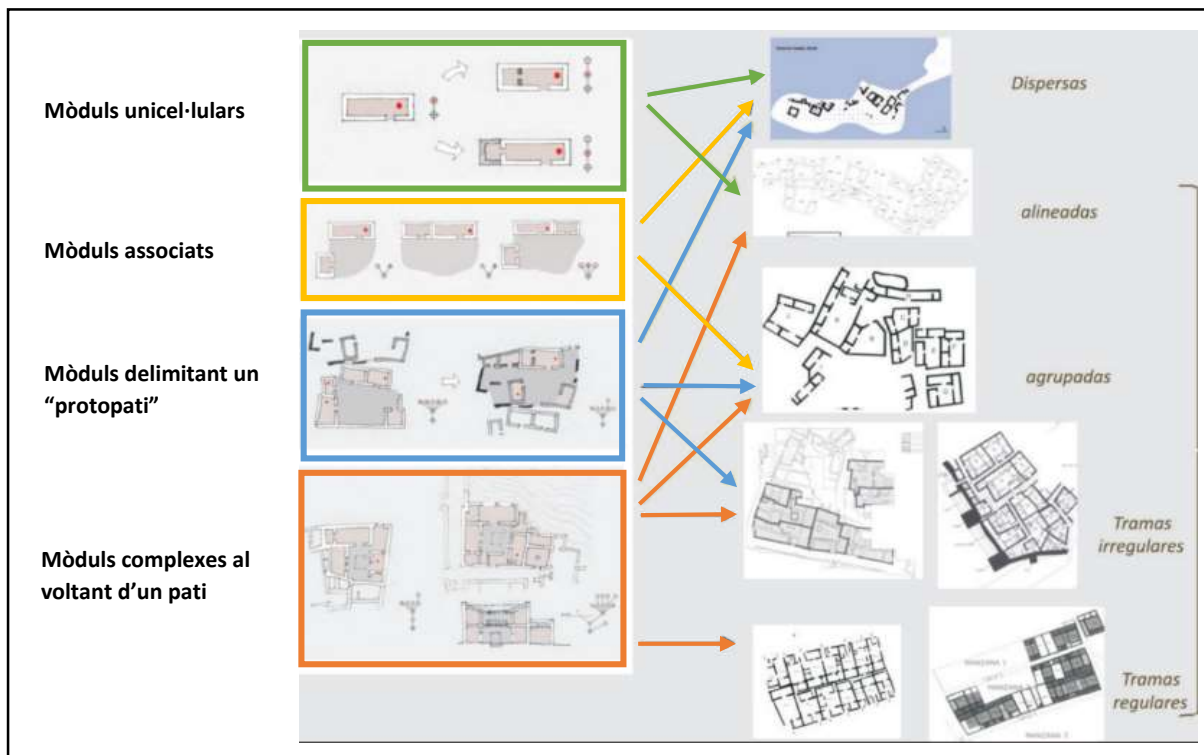

Figura 5. Divisió de les diferents tipologies de cases amb els seus respectius urbanismes. Font: Sonia Gutiérrez, 2012.

Finalment Sonia Gutiérrez presenta un esquema de la divisió entre les diferents unitats domèstiques explicades anteriorment i la seva disposició espacial o urbanística. Així doncs, els **mòduls unicel·lulars** es troben de manera dispersa i en menor mesura de manera alineada. Els **mòduls associats** es troben principalment en organitzacions espacials disperses o agrupades, pràcticament confinant. Els **mòduls agregats delimitant un "protopati"** s'associen amb organitzacions disperses o agrupades, com els mòduls associats. Tot i que també podran conformar trames urbanes irregulars. Finalment, els **mòduls complexes al voltant d'un pati**, estructura plenament islàmica, estan en estructures urbanístiques alineades com agrupades però majoritàriament es conformaran en trames regulars o irregulars.

CAPITOL 4. JACIMENTS

En aquest capítol es confrontarà la tesi de la islamització i de la consolidació de la societat islàmica d'al-Àndalus a partir del s. X amb diversos jaciments per corroborar o no la hipòtesi d'aquesta generalització arquitectònica pel que fa a la tipologia de les cases.

Els jaciments estudiats no són aleatoris sinó que surten mencionats en l'article de Sonia Gutiérrez. Els escollits són: Cieza (Murcia), Villa Vieja (Murcia), El Tolmo de Minateda (Albacete), Recópolis (Guadalajara), Monte Mollet (Castelló), Uxó (Castelló) i Peñaflor (Jaén). A banda, i per començar, també s'afegeix Balaguer (Lleida), per analitzar un jaciment islàmic dins de territori català, ja que en el seu article no en menciona cap.

4.1. Balaguer

Madīna Balagī és un jaciment musulmà que es troba al pla d'Almatà, a la ciutat de Balaguer (La Noguera, Catalunya). No es coneix amb exactitud el seu any de fundació. Les fonts escrites cristianes l'esmenten per primera vegada l'any 863 durant el trasllat del cos de Sant Vicenç quan passen per davant de "*Balagivum oppidum*". Tot i les diferents restes arqueològiques trobades de manera esporàdica al pla d'Almatà, l'indret no fou ocupat de manera estable i continuada fins al moment de la conquesta islàmica la primera meitat del s. VIII (Alòs 2014). La *madīna* caurà en poder cristià l'any 1105.

La fundació de Balaguer es relaciona amb la creació d'un campament militar per controlar el pas del riu Segre. Aquest assentament localitzat al pla d'Almatà, s'estendria per 27 hectàrees. El primer nucli es va ampliar amb la construcció de l'alcassaba de Balaguer (897 - 898) i amb un nou recinte fortificat en la plana fluvial per on es va expandir la *madīna* (Alòs, 2014).

Les excavacions arqueològiques al pla d'Almatà han permès obtenir dades sobre l'urbanisme de la *madīna*, d'un 40 hectàrees, que durant els segles X i XI tingué el seu període de màxima esplendor amb la creació d'un nou barri als peus de l'alcassaba. Aquest gaudia de totes les instal·lacions i equipaments necessaris: mesquites, zones residencials, zona artesanal, banys, necròpolis, etc. (Camats, 2014).

Fins al punt on s'ha excavat, en el segle XI el Pla d'Almatà es dibuixa com una ciutat ordenada en trames ortogonals i carrers amples, en els quals les cases es disposen en illes i sobre parcel·les de grandària similar, seguint una organització establerta prèviament.

El principal problema de Balaguer és l'escassetat d'informació referent a la zona residencial. Fins ara s'han excavat un total de quatre cases i dos carrers paral·lels entre si. En total s'ha excavat

2000m² que han permès començar a esbossar com era i com es va gestar. L'escassa superfície excavada més el fet que es tracta d'un barri amb cases de nova construcció als peus de l'alcassaba no permet estudiar una possible evolució de les estructures domèstiques. Tampoc tenim informació referent a les construccions dels segles VIII-X. Tan sols es pot datar en aquest període una part de la muralla del Pla d'Almatà i de l'alcassaba. Aquest fet impedeix portar a terme un estudi de l'evolució de les cases de *Madīna Balagī*.

Les cases excavades són del tipus complex i segueixen una disposició en trames regulars, al llarg de carrers de disposició ortogonal. Aquesta disposició és possiblement l'urbanisme seguit en aquest barri de nova creació al Pla d'Almatà (Alòs et al., 2006). Les cases són d'una sola planta i s'articulen a partir d'un pati vertebrador que ocupa gairebé la meitat dels 160 m² que les cases tenen de mitjana. La planta es repeteix sistemàticament: entrada en colze, una o dues habitacions paral·leles al carrer que tenen una llar i dues habitacions perpendiculars al carrer. Les habitacions es comuniquen directament amb el pati. Tan sols la latrina canvia d'ubicació en les diferents cases. El pati actua com a font de llum, espai per portar a terme tasques domèstiques i de magatzem -ja que s'hi troben sitges-. Els materials emprats en la construcció són: sòcol amb còdols de riu, alçat de tàpia, coberta de teula i paviments de terra batuda (Alòs, 2014).

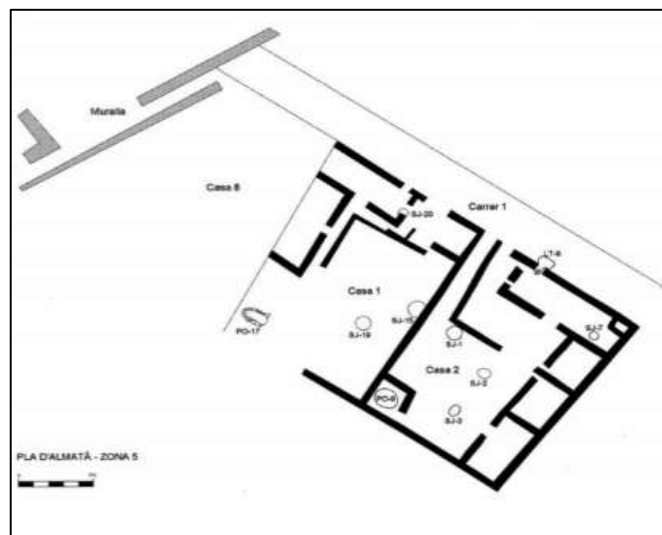

Figura 6. Planta de les casa 1 i 2 excavades al Pla d'Almatà. Font: Alòs, 2014.

Figura 7. Zona residencial del barri del Pla d'Almatà. Font: Alòs, 2014.

4.2. Cieza

Madīna Siyāsa es troba al costat de l'actual ciutat de Cieza (Múrcia) i les seves muralles s'estenien pel vessant del turó anomenat actualment Monte del Castillo, el qual estava coronat per una alcassaba que dominava els territoris pròxims al riu Segura.

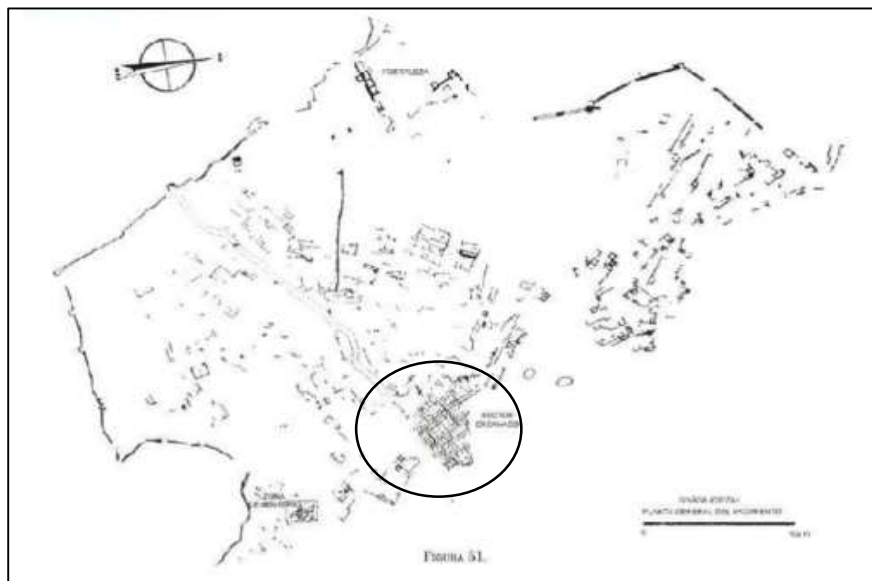

Figura 8. Plànol de les excavacions a *Siyāsa*. Font: Navarro, 1985.

Hi ha poques notícies sobre la ciutat islàmica de *Siyāsa* i les circumstàncies que van propiciar el seu abandonament, a mitjans del s. XIII, poc després de la conquesta castellana. La font àrab principal és el geògraf al-Udrî que, en el segle XI l'anomena dins la ruta que comunicava les ciutats de Cartagena i Toledo. Tot i això, en aquest moment no era encara un assentament significatiu, doncs viurà el seu apogeu, amb estatus jurídic-administratiu de *ḥiṣn* segons el

geògraf al-Iḍrīsi, durant la segona meitat del segle XII i principis del XIII (Pozo Martínez et al., 2002).

L'escassa quantitat de fonts que mencionen la ciutat contrasta amb les característiques que tingué. Es calcula que en la seva època de màxima esplendor tenia unes 787 cases i més de 4.000 habitants estenent-se en una superfície d'11 hectàrees. En el moment de la conquesta castellana (1243), *Siyāsa* era una localitat relativament important de la taifa de Múrcia; però l'exili de la major part dels musulmans a territoris encara islàmics i el fracàs dels intents repobladors cristians van provocar el seu abandonament definitiu (Navarro et al., 1996).

Les primeres cases estan datades al voltant del segle XI, també en trobem de posteriors construïdes en els segles XII i XIII. Pràcticament tot el vessant del turó fou edificat, no només amb cases, sinó que també comerços, banys públics i una mesquita. Tot edificat en diverses terrasses per adaptar-se al pronunciat pendent.

Figura 9. Plànol de les 19 cases excavades a *Siyāsa*. Font: Navarro et al. 1996.

L'abandonament (sense destrucció) després de la conquesta castellana de *Siyāsa* ha permès documentar i estudiar les cases dels segles XII i XIII. La trama urbanística de la zona excavada és irregular.

En un principi les cases serien de grans dimensions, però el creixement demogràfic de la població i dels grups familiars van obligar a reestructurar-les. La majoria dels habitatges excavats són mòduls complexos al voltant d'un pati. Els estudis de les unitats domèstiques d'entre els segles XII i XIII a *Siyāsa* ha permès diferenciar dos tipus: complexos (C) i elementals (E). Les cases complexes (C) ocupen una superfície entre 100 i 150m², encara que hi pugui haver alguna excepció. Les cases del tipus C presenten, perfectament diferenciades, una sèrie d'habitacions al voltant d'un pati central: saló amb una o dues alcoves, possible saló secundari, la cuina, la latrina i un vestíbul amb forma de colze. L'estable sempre que era possible es trobava a l'exterior (Navarro, 1990).

Les cases tipus E es caracteritzen per la construcció en parcel·les petites i, aquest fet suposa que tinguin un menor nombre d'habitacions. Aquest tipus de casa no supera els 50m². Estava constituïda com a mínim per un pati, una latrina i una habitació plurifuncional que feia les funcions de cuina, saló, alcova, etc. A les cases que tenen dues o més habitacions, una d'aquestes s'especialitza i acaba constituint la cuina (Navarro, 1990).

La plurifuncionalitat de les habitacions és resultat directe de l'escassetat d'espai a *Siyāsa*, on amb els pocs m² disponibles no es podia fer més, tot i que estem parlant d'un assentament urbà i amb especialistes en construcció (Pozo Martínez et al., 2002).

Els materials més usats per a la construcció de les cases són guix, pedra, calç i terra, abundants en el mateix solar o en els voltants. Els paviments interiors de les cases són de guix i calcita. Els maons són de petites dimensions i poca qualitat, només apareixen en brancals, pilars, pòrtics i voltes d'escala. Els maons són substituïts en gran part per l'ús de la tova. Les teulades estaven fetes amb teules.

4.3. Villa Vieja

En assentaments rurals podem observar que, tot i tenir una superfície constructiva major, mantenen la construcció d'espais plurifuncionals. Per tant la major complexitat de les cases no es deu a una major o menor disponibilitat de terreny per construir sinó al major o menor desenvolupament de la comunitat i de les seves necessitats. Així es pot veure en el cas de Villa Vieja (Murcia).

Aquesta possible *qarya* (alqueria) no es menciona en fonts àrabs ni cristianes. Per tant es desconeix el caràcter jurídic-administratiu que tenia aquest lloc. Els materials ceràmics trobats indiquen una presència humana des d'època califal o període de Taifes, tot i que la major part de materials correspon als segles XII – XIII (Pozo, 1989).

La proximitat del despoblat de Villa Vieja amb el castell de Calasparra, a uns 2 km, i el material ceràmic trobat en aquest castell, datat a partir del XII, pot fer pensar que hi havia una relació entre els dos jaciments. El castell podria haver estat construït amb la finalitat de protegir els habitants d'aquestes alqueries o cases que poblaven el territori. Aquest fet explicaria per què en el castell no hi ha construccions internes, només amplis espais fortificats.

L'abandonament de l'alqueria es va produir, probablement, amb la conquesta castellana del Regne de Múrcia (1243) o després de la revolta mudèixar (1264).

El jaciment, situat sobre un petit turó de 297 metres vora el riu Segura, té una superfície d'uns 4500m² dels quals s'han excavat 1200m² al sector meridional i 324m² més al sector central. L'hàbitat primitiu es trobaria al nord-est on s'observa la superposició d'estructures evidenciant un llarg període d'ocupació. Després s'expandiria progressivament cap a l'est i el sud on només hi ha un únic moment constructiu, sepultant antigues tombes musulmanes del primer període de l'assentament, amb remodelacions puntuals (Pozo, 1989).

Figura 10. Plànol de les parts excavades de Villa Vieja. Font: Pozo, 1989.

Els habitatges d'aquesta *qarya* són majoritàriament per a famílies nuclears i no extenses, inclosos els membres solters i ancians. La llar més habitual és modesta, amb planta rectangular amb un pati central al voltant de dues estances que dibuixen una "L" o tres en forma de "U".

També tenim cases més desenvolupades similars a les dels àmbits urbans i la casa islamitzada, amb pati central envoltat totalment d'estances (Pozo Martínez et al., 2002). La catalogació de cases demostra que no hi ha un model estandarditzat.

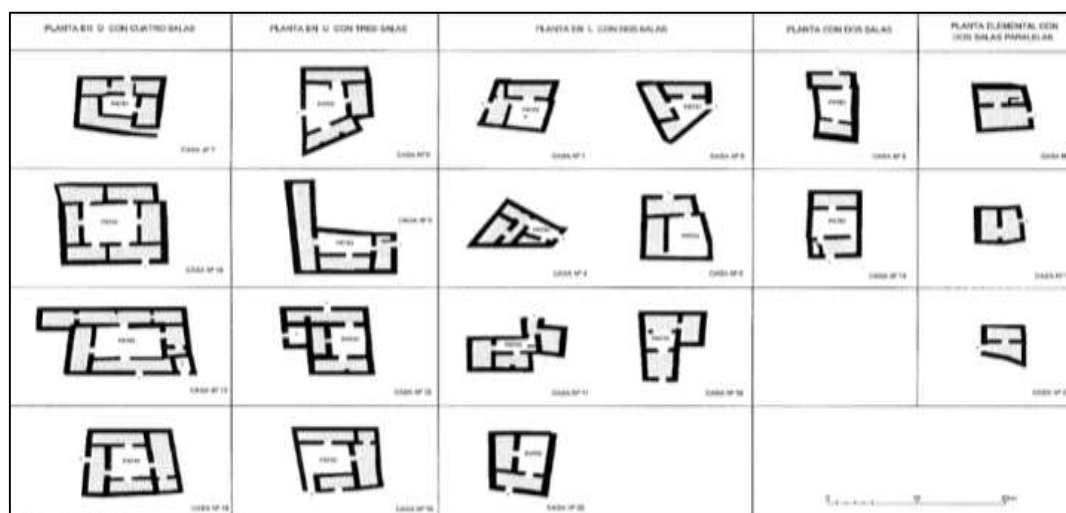

Figura 11. Tipologia de cases a Villa Vieja. Font: Pozo Martínez et al., 2002.

Els materials constructius eren els disponibles a l'entorn com pedra, terra, guix, calç, fusta i canyes. Aquest fet contrasta amb els nuclis urbans pròxims per la senzillesa de materials, fet que es demostra amb la falta de maons i encofrats de morter de calç, materials més sòlids i d'especialistes.

Tots els habitatges de l'anomenat sector meridional, tot i ser de nova construcció entre els segles XII – XIII, mantenen una morfologia modesta de cases agrupades. Podríem estar parlant d'una barreja entre mòduls associats i mòduls agregats delimitant un "protopati" però amb característiques arquitectòniques i restes ceràmiques d'una casa definida com a islamitzada. No hi ha àrees especialitzades sinó plurifuncionals adaptades a les diverses capacitats i necessitats dels inquilins. Aquestes unitats domèstiques són construïdes en aquesta *qarya* plenament islàmica i amb habitants plenament islamitzats durant els segles XI - XIII.

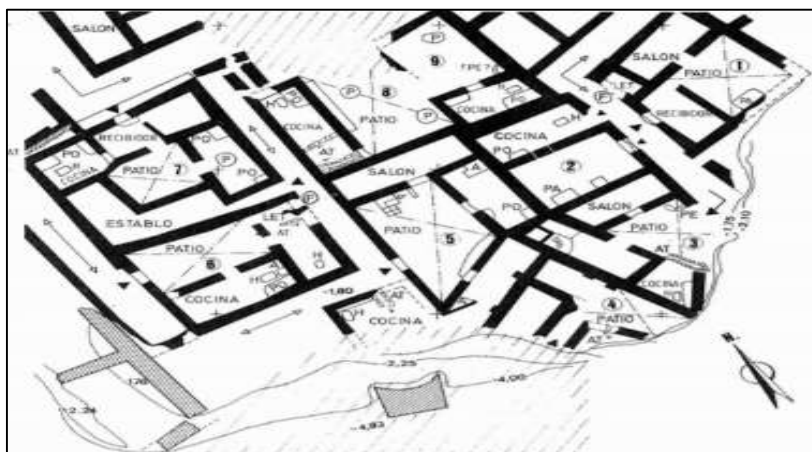

Figura 12. Sector meridional d'habitatges a Villa Vieja. Font: Pozo, 1989.

De les cases excavades en aquesta *qarya* l'única unitat domèstica que té major similitud amb ambients urbans és la casa 10 a l'anomenat sector central en la qual s'intueix un poder adquisitiu superior dels seus inquilins. Té una planta més desenvolupada i complexa i estances regulars i amb decoració més refinada.

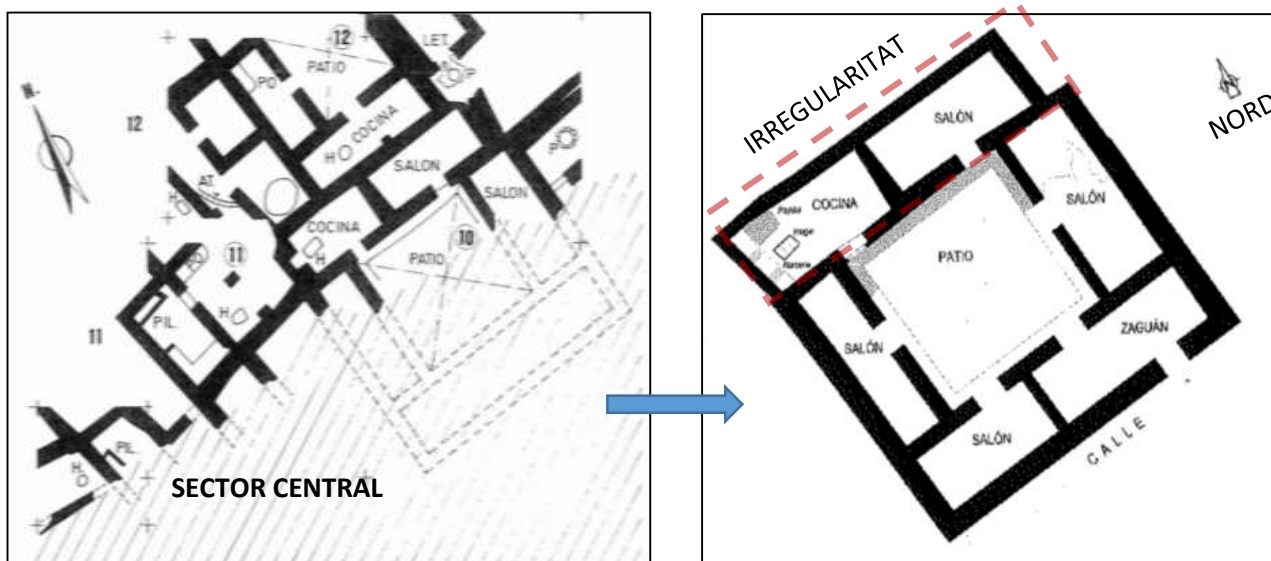

Figura 13. Casa 10 en el sector central d'habitatges a Villa Vieja. Font: Pozo, 1989.

Tot i la similitud tipològica i morfològica d'aquesta casa 10 amb les cases excavades al jaciment de *Siyāsa*, són igualment considerables les diferències: la irregularitat arquitectònica de la paret septentrional, el perímetre enllosat del pati – que tot i recordar a ambients urbans – és massa estret i no permet el trànsit d'una persona i obliga a ocupar part del pati per canviar d'estança. Una altra diferència remarcable seria la manca d'elements hidràulics (cisternes o canonades). També faltarien pòrtics, decoració i sòcols, un seguit d'elements habituals en l'arquitectura residencial urbana (Pozo Martínez et al., 2002).

4.4. Tolmo de Minateda

És un jaciment arqueològic situat a les immediacions del municipi d'Hellín (Albacete). S'estén sobre la vall de Minateda-Agramón, al costat del riu Tobarra. La localització permet el control de la via natural que comunica l'interior de l'altiplà i la regió costanera del sud-est peninsular.

El turó, nucli principal de l'assentament d'unes 7 hectàrees, conté vestigis significatius que certifiquen les llargues etapes d'ocupació que ha sofert. Des del Neolític fins a l'edat de Bronze, passant per l'època ibèrica i una extensa ocupació romana des de temps de Cèsar August fins al final de l'imperi. Passa per un període d'estancament fins al seu ressorgiment urbà en època visigoda com a centre episcopal, que seguirà com un nucli urbà islàmic, anomenat *Madīnat lyyuh*, que va estar habitat de forma contínua fins a l'època de l'emirat al s. IX (Gutiérrez Lloret, 2011).

Figura 14. Territori del Tolmo de Minateda. Font: Gutiérrez Lloret, 2011.

El jaciment s'identifica amb una de les ciutats mencionades al Pacte de Tudmir de l'any 713. El duc visigot Tudmir, que havia resistit l'avenç musulmà després de la derrota del rei Roderic l'any 711, se sotmetia al domini musulmà després de ser derrotat per Abd-al-Aziz ibn Mussa. La seu episcopal *Eiotana* o *Elotana*, situada a la part alta del turó, deixarà de ser útil i patirà un procés de dessacralització i abandonament funcional (Doménech, 2006). En el seu lloc es construirà un entramat urbà de caràcter domèstic i privat islàmic. No hi ha continuïtat després de l'emirat (711-929), doncs quedarà abandonada en algun moment entrat el s. IX.

La despoblació de l'assentament ha permès la conservació d'un complex urbà d'època emiral a la part alta del turó. Aquest barri construït *ex novo* sorgit entre els s. VIII i IX s'estén sobre les ruïnes d'un antic complex religiós visigot – basílica, baptisteri i *palatium* – de gran importància durant el s. VII. Aquesta ocupació islàmica que representa l'última de l'assentament es reflecteix en el registre ceràmic, les inhumacions seguint el ritual islàmic i les estructures domèstiques islàmiques sobre les antigues visigodes (Doménech, 2006).

Figura 15. Barri emiral superposat al complex religiós visigot. Font: Doménech, 2006.

Hi ha treballs de condicionament de les ruïnes com la construcció de terrasses per evitar el desnivell del turó o l'anivellament del terreny arrasant part dels murs visigots. Aquestes accions indiquen una clara preparació del terreny per construir-hi aquestes noves estructures.

Les estructures domèstiques també pateixen una sèrie de remodelacions durant la seva vida útil. En el Tolmo de Minateda aquestes estructures presenten un lent procés d'agregació espacial, unint-se diverses unitats bàsiques o senzilles de forma rectangular, que amb la seva evolució acabarien conformant el que denominàvem a l'inici d'aquest treball com a mòduls delimitant un "protopati". La llarga seqüència estratigràfica que podem obtenir en aquest jaciment ens permetria veure l'evolució des d'una casa o mòdul monocel·lular al qual se li anirien agregant diferents mòduls i així acabaria conformant la casa islamitzada al voltant d'un pati. Tot i que l'abandonament d'aquest jaciment durant el segle IX no ens permet saber si totes les cases haurien evolucionat de la mateixa manera.

Els exemples principals d'aquest procés serien la Casa 1 i 2. En la Casa 1, a partir del mòdul original i plurifuncional, se succeeixen tres fases constructives en les quals l'agregació de nous mòduls, juntament amb l'especialització dels anteriors, començaria a conformar el model islàmic, però mai arribaria a culminar-se. Entre el primer i el segon estadi es fa patent l'especialització dels mòduls i entre el segon i tercer estadi d'evolució apareix el concepte de "privacitat", donant així origen a l'aixecament de tàpies per conformar el "protopati".

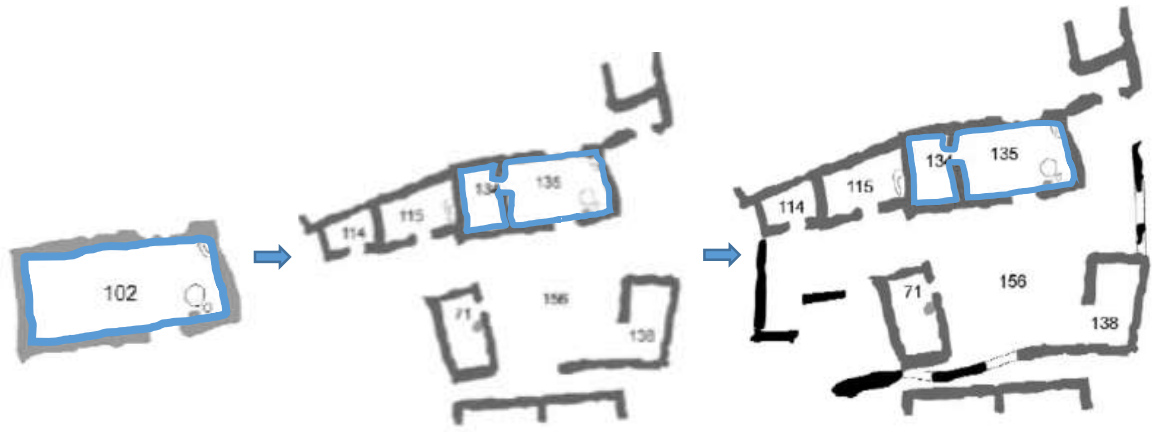

Figura 16. Evolució constructiva de la Casa 1 (EH 1). Font: Gutiérrez i Cañavete, 2010.

El cas de la Casa 2 és més senzill. Hi ha dues grans fases constructives i no és a partir d'un mòdul monocel·lular. També podem veure com hi ha una funcionalitat i especialització de les diverses habitacions. L'únic afegiment que hi haurà seria una tàpia per delimitar el "protopati".

Figura 17. Evolució constructiva de la Casa 2 (EH 2). Font: Gutiérrez i Cañavete, 2010.

Les dues cases anteriorment explicades destaquen per la complexitat evolutiva i especialització funcional enfront de l'altra gran majoria de cases que serien d'una o dues habitacions. Les cases es construïen amb murs paredats de petites pedres. Els paviments són de terra batuda amb calç

i sobre aquest trobaríem els fogars. No es coneix com serien els sostres de les cases però la falta de teules en les excavacions fa pensar que serien cobertes planes.

Figura 18. Plànol de *Espacios Habitacionales (E.H.)*. Font: Gutiérrez i Cañavete, 2010.

4.5. Recópolis

El jaciment de Recópolis, de 33 hectàrees, es troba a menys de 2 kilòmetres de la localitat de Zorita de los Canes (Guadalajara). Situat sobre el turó anomenat Cerro de la Oliva, està envoltat pel riu Tajo en tres dels seus costats deixant una única entrada al turó de fàcil defensa.

Era una ciutat palatina creada *ex novo* pel rei Leovigild l'any 578 en honor al seu fill Recared i la consolidació del poder reial del regne visigot de Toledo. La ciutat tingué continuïtat després la conquesta musulmana a partir del s. VIII canviant el seu nom per *Madīnat Raqaubal* però mantenint, al llarg d'aquest segle, la mateixa estructura del període visigot. A causa de les lluites de poder entre berbers i població local contra els partidaris dels emirs cordovesos, la ciutat perdrà la seva importància entre els segles VIII i IX, i serà abandonada posteriorment. El territori de l'antiga ciutat passarà a mans cristianes l'any 1085 amb la rendició de la Taifa de Toledo davant el regne de Castella.

Les excavacions arqueològiques ens mostren un primer període visigot seguit d'una fase d'època andalusina, corresponents al període emiral, entre els segles VIII i IX. Posteriorment, serà abandonada i utilitzada com a pedrera per la fundació de Zorita, una nova ciutat fundada a principis del segle IX de gran importància en el període omeia. Durant el període visigot es mostra un àmbit urbà sotmès a constants transformacions. Aquesta fase (finals V i primera meitat VII) ofereix, en l'àrea excavada, un pla urbanístic regular i jerarquitzat. En la zona superior de la ciutat trobem edificacions palatines construïdes al voltant d'una gran plaça tancant els seus costats nord i est. Aquest complex palatí estaria constituït per tres edificis amb funcions administratives, fiscals, judicials i residencials juntament amb una església (Olmo, 2014). Diferenciats d'aquests per una porta monumental trobaríem les cases, tallers artesanals, botigues i altres espais dedicats a la vida urbana.

Figura 19. Vista aèria del jaciment de Recópolis. Font: Olmo, 2008.

La zona excavada és mínima, només el 8%. La ciutat encara amaga una gran quantitat de restes sense excavar. Les prospeccions amb georadar fetes conjuntament per la Universitat d'Alcalà de Henares i la Universitat de Harvard, demostren que la ciutat estaria plena d'edificis i carrers dins dels límits de l'antiga muralla i també s'identificaria un barri suburbial. Fins i tot hi ha la hipòtesi de l'existència d'una possible mesquita de grans dimensions fins al moment desconeguda i de cronologia molt primerenca.

Figura 20. Estudi amb georadar de la Universitat d'Alcalà de Henares i Harvard. Font: Olmo, 2019.

La zona de cases excavades fins al moment es troba darrere de la zona d'edificis destinats a activitats comercials i artesanals. Amb les dades existents podríem dir que aquestes cases van ser construïdes de manera planificada i estructurada. Disposaven de diverses estances especialitzades - habitacions, cuina, zona de magatzem, estable – vertebrades al voltant d'un pati (Olmo, 2008).

Figura 21. Cases visigodes excavades del jaciment de Recópolis. Font: Olmo, 2008.

Les cases excavades estaven construïdes amb sòcol de maçoneria i parets de tàpia arrebossades. Per a les cobertes utilitzarien fonamentalment teules corbades. El gruix dels paviments són d'argila piconada travada amb calç (Olmo, 2008). Les 3 cases d'aquest jaciment correspondrien al període visigot: trobem la tipologia de casa al voltant d'un pati i amb estances especialitzades, però sense vestíbul islàmic i datada en un període molt anterior al s. X i la islamització. Per tant aquest model de casa és el que trobarien els musulmans en arribar a la ciutat visigoda i que probablement adaptarien a les seves pròpies necessitats.

A mitjans del segle VII, la ciutat pateix una sèrie de transformacions que modifiquen la planificació urbanística de la seva fundació. Els edificis comercials del carrer principal es convertiran en habitatges. Les cases construïdes des de la fundació de la ciutat es compartimenten creant així noves cases de menors dimensions. També es construïran habitatges en les àrees públiques, originalment obertes, que es veuran progressivament ocupades per noves construccions de menor qualitat (Olmo, 2008).

Aquesta destrucció del plànol urbanístic és deguda al procés de debilitament fiscal que va conduir l'estat visigot a una crisi. La falta d'ingressos és un factor fonamental per entendre la baixa qualitat de l'edificació que es porta a terme a la ciutat durant la segona meitat del segle VII. Recópolis, un centre administratiu i econòmic, perd l'organització urbanística mentre l'estat visigot es precipita cada cop més cap al seu col·lapse definitiu.

Recópolis és un bon exemple de les ciutats en crisi que es troben els àrabs en arribar a la península l'any 711. L'excavació arqueològica deixa entreveure una primera fase andalusina de principis del s. VIII que majoritàriament respecta l'urbanisme i el paisatge urbà visigot tot i que desestructurat. Un seguit de transformacions importants viscudes per la ciutat sota poder dels musulmans succeeixen entre finals del segle VIII i inicis del IX, com la transformació de l'àrea palatina en una fortalesa, construcció de cases de nova planta o aprofitant estructures precedents i la presència de grans conjunts de sitges pel gra (Olmo, 2008).

Les noves cases de finals del segle VIII ocupen part dels edificis comercials i les grans cases d'època visigoda, però compartimentant aquestes en noves unitats domèstiques mantenint així l'urbanisme preexistent. El paisatge urbà comença a organitzar-se en noves unitats domèstiques capaces d'acollir famílies extenses però que en estar estructurades dintre de les edificacions visigodes, són de menors dimensions. A més les característiques de les cases són diferents de les fases precedents, trobant vestíbuls típicament islàmics. També la descoberta d'inhumacions infantils a les cases, no registrades anteriorment en el jaciment, constaten aquest canvi gradual de la ciutat de Recópolis (Olmo, 2011).

S'han identificat dos habitatges (Casa 1 i 2) independents entre si i que ocupen els espais de dos antics edificis comercials. Les dues cases, que tenen sortida a un carrer principal, s'articulen amb habitacions obertes als patis. Tipològicament la casa és molt similar a la casa islàmica. Aquestes remodelacions d'edificis destinats a comerç són de finals del segle VIII (Olmo, 2011).

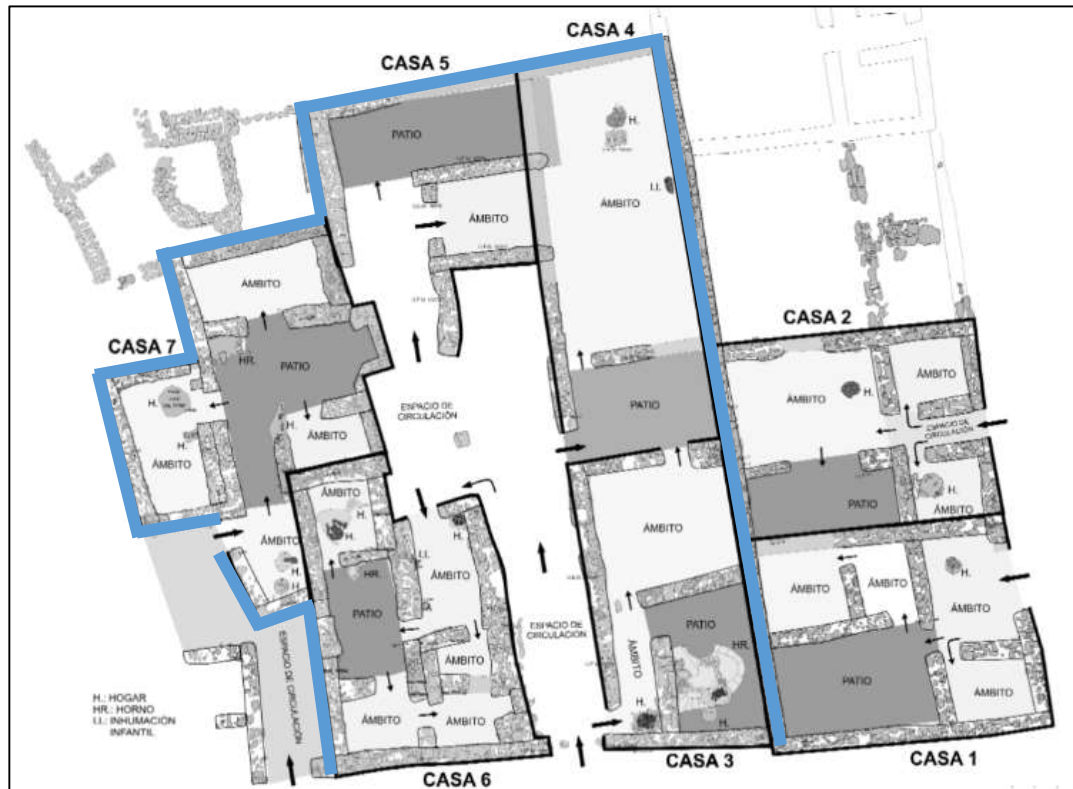

Figura 22. Cases islàmiques del segle VIII ocupant l'espai d'una antiga casa i dos comerços visigots. Font: Olmo, 2011.

La gran casa visigoda compartimentada conté cinc unitats domèstiques (Casa 3, 4, 5, 6 i 7). Les habitacions, de forma rectangular, tenen funcionalitats polivalents i estan obertes al pati. Les diferents cases estan unides per espais de circulació possiblement privats, per tant, podria reflectir la presència d'un grup familiar extens que viuria en les diverses unitats domèstiques d'aquest recinte (Olmo, 2011).

Aquestes cases no aporten informació sobre l'evolució perquè estan construïdes a l'interior d'antigues estructures adaptant aquestes a les necessitats de l'islam. Tot i això aporta una informació útil: la tipologia de casa islàmica, amb els elements característics d'aquesta, ja la podem trobar a la segona meitat del s. VIII. L'exemple més clar per il·lustrar-ho seria la Casa 6.

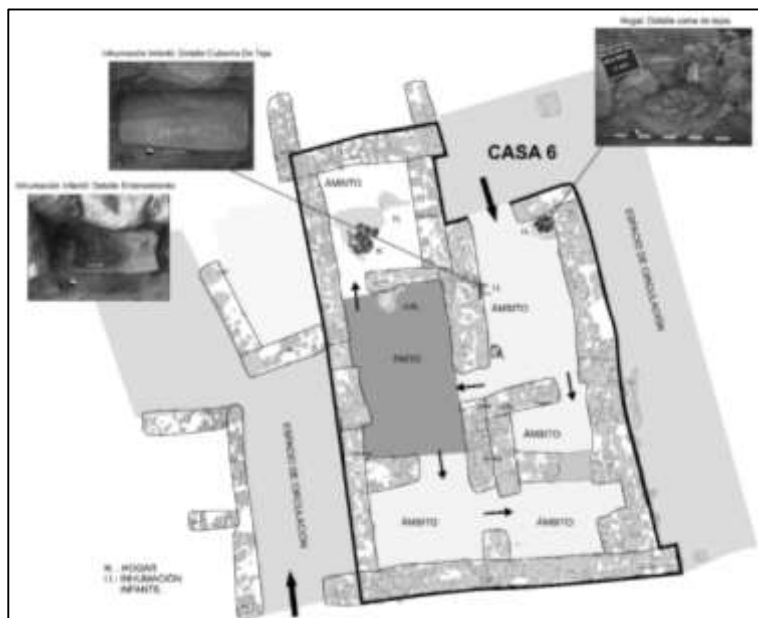

Figura 23. Casa 6 islàmica. Font: Olmo, 2011.

Aquesta casa, tot i adaptar-se a una edificació prèvia, disposa d'un pati vertebrador que dona pas a les diverses estances. A part té un vestíbul amb forma de colze que dificulta la visibilitat de l'interior de l'habitatge. Aquesta disposició i elements característics islàmics els estem trobant en una casa creada en un espai delimitat per una construcció prèvia a finals del s. VIII.

Possiblement l'escàs percentatge de superfície excavada i la manca d'informació sobre la *madīna* islàmica no permeten un estudi concret de l'evolució de les cases de Recópolis. També l'escassa informació sobre les cases a la veïna Zorita, ciutat islàmica creada utilitzant la ciutat visigoda com a pedrera, dificulta comprendre l'evolució de les cases construïdes pels àrabs. Tot i això és important remarcar el fet que la casa al voltant d'un pati i amb diverses habitacions ja es troba en època visigoda, d'influència romana, i el seu ús continua amb la conquesta musulmana però modificant-la per adaptar-se a la nova cultura. Per tot això no podem saber gaire més sobre l'evolució de les cases.

4.6. Monte Mollet

El jaciment islàmic de Monte Mollet es troba pròxim a la població de Vilafamés (Castelló). És un poblat constituït per algunes desenes de cases disperses, algunes d'elles amb plantes regulars i típicament islàmiques, que estigué habitat pels musulmans del segle VIII al IX (Bazzana, 1992) però per causes encara desconegudes es va abandonar.

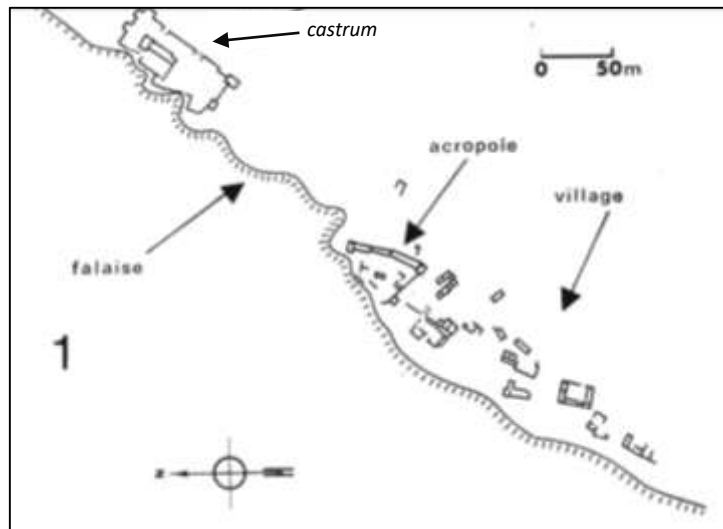

Figura 24. Vista general de Monte Mollet. Font: Bazzana, 1977.

El jaciment el podem dividir en tres parts: primerament i a la part més baixa el poblat conformat per varies desenes de cases, una segona construcció més elevada amb una forma triangular amb possibles construccions defensives anomenada per Bazzana i Guichard com acròpolis i finalment un *castrum*. Aquest està completament separat del poblat i es troba a la part més alta del turó de 704 metres (Bazzana, 1977).

L'estudi més important del jaciment està dedicat a una casa: la U-71/72. El seu òptim estat de conservació va permetre un estudi acurat de la planta i les restes materials que van trobar-se al seu interior.

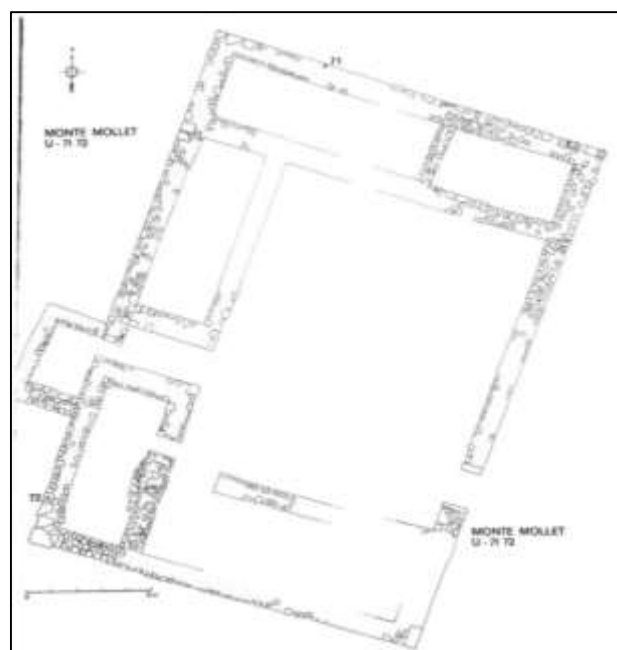

Figura 25. Casa U-71/72. Font: Bazzana et Guichard, 1978.

La peculiaritat d'aquest jaciment rau en les característiques de les seves cases, al voltant d'un pati central i que presenten una organització dispersa entre elles. Aquest jaciment, poc estudiat encara, constata que molt abans del segle X trobem cases que podríem denominar al voltant d'un pati i seguint una organització dispersa en el territori. Sonia Gutiérrez en la seva classificació de tipologia i organització (Figura 5) destaca que aquestes dues característiques no poden coincidir.

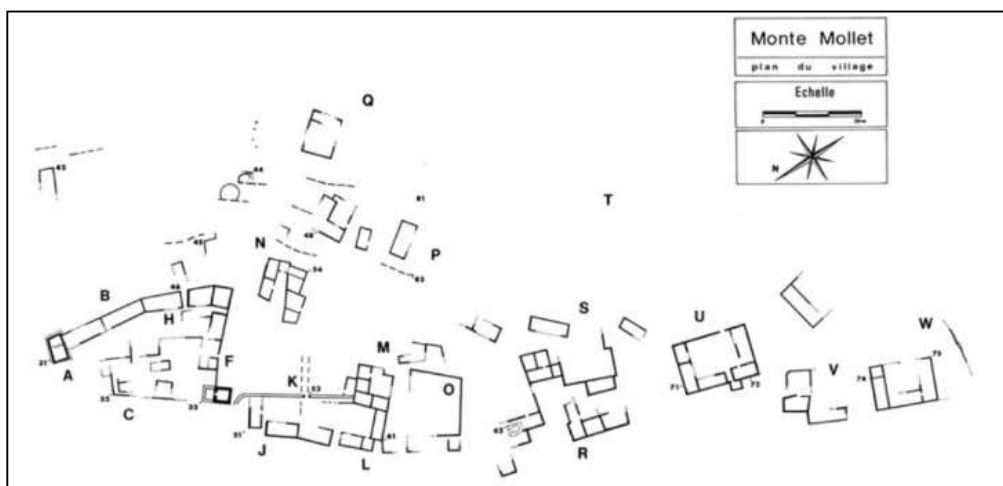

Figura 26. Cases de Monte Mollet. Font: Bazzana et Guichard, 1978.

Del jaciment hi ha poca informació tant documental com arqueològica. El que podem veure en un primer esbós, molt superficial, és que hi ha cases amb planta regular i irregular i que podrien coexistir cases complexes pluricel·lulars i cases monocel·lulars.

4.7. Uxó

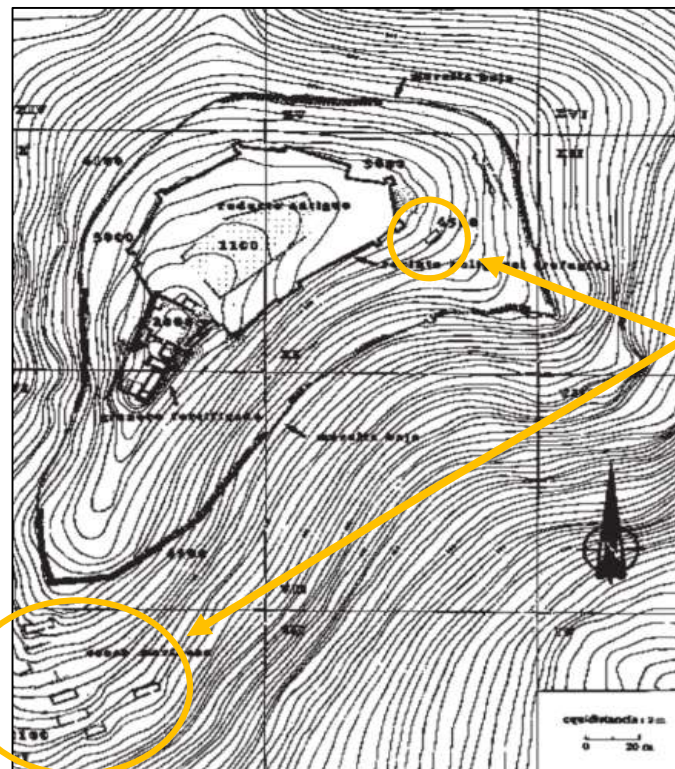
El *hishn* d'Uxó està ben documentat en fonts medievals tant islàmiques com cristianes. Anomenat *hishn Shûn* va ser construït en època islàmica sobre el turó de la Noguera de 491 metres, a 2,5 kilòmetres de l'actual poble de la Vall d'Uixó (Castelló), i tindrà vida útil fins als repoblaments cristians després de l'expulsió dels moriscos a principis del segle XVII. La referència més antiga d'aquest *hishn* ens arriba d'un savi anomenat 'Anî ibn Ghazlûn, mort a finals del segle IX (Bazzana, 1996).

Abans de seguir amb el jaciment cal explicar que un *hishn* (pl. *hushûn*) és un "castell" amb certa autonomia dins l'organització territorial islàmica. Aquests "castells", alguns per la seva situació geogràfica o posició controlant les vies principals de comunicació, no només eren el centre de la comunitat rural, sinó també el lloc de residència d'un *qā'id* (oficial) i una guarnició militar (Bazzana, 1996).

Figura 27. Fotografia aèria del ħiṣn Shûn. Font: Bazzana, 1996.

El terreny escarpat, els penya-segats que envolten el cim del turó i una segona muralla feien del ħiṣn una fortalesa quasi inexpugnable. Dins d'aquesta segona muralla trobem algunes unitats domèstiques però és fora d'aquesta on s'estén una major zona d'hàbitat. Les cases s'estenen per la zona est i sud-est on el terreny és menys abrupte i permet una millor adequació per construir-hi.

Unitats
domèstiques

Figura 28. Planta topogràfica del ħiṣn Shûn. Font: Bazzana, 1996.

S'han excavat les cases que es troben protegides dins el perímetre de la muralla inferior. La ceràmica trobada en aquestes permet datar-les d'època islàmica. Hi ha un total de 19 cases estudiades les quals són de petites dimensions. Gran part de les cases utilitzen la roca mare del turó per adossar-s'hi. Les altres parets estan fetes a partir de roques i materials disponibles en la mateixa geologia del terreny (Bazzana II, 1996).

Figura 29. Cases a l'interior del recinte defensiu. Font: Bazzana, 1996.

Trobem tres tipus principals de plantes dins de la tipologia de casa monocel·lular: un primer tipus amb planta allargada de forma rectangular; un segon, de planta quadrada o semi quadrangular i, un tercer, amb la juxtaposició d'habitacions. Aquestes construccions d'època medieval són datades entre els segles XI i XII a partir de la ceràmica trobada.

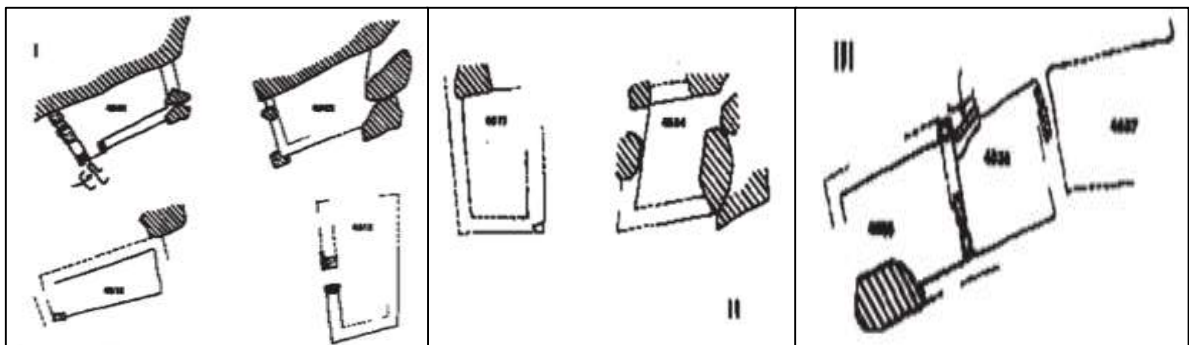

Figura 30. Diferents plantes de les cases monocel·lulars. Font: Bazzana, 1996.

El jaciment disposa d'una gran quantitat de cases que s'estenen pels seus vessants i s'adapten al relleu i a la roca mare. Tot i la continuïtat d'aquest jaciment en el temps, tant les cases més antigues, com les més modernes, són monocel·lulars. Bazzana diu que el *ḥiṣn Shûn* ha estat associat a l'època islàmica a un primer habitat d'època califal, és a dir, entre la primera meitat del segle X i principis de l'XI. Aquest jaciment tindria una ocupació permanent entre el període califal i l'època almohade (primera meitat del s. XII – primera meitat s. XIII) però patint una discontinuïtat al llarg de la seva ocupació respecte a la densitat de població.

4.8. Peñaflor

El turó de Peñaflor es troba a la província de Jaén. Des del cim es pot controlar el pas d'un rierol i una vall rica en salines explotades des d'època romana. La part més alta s'eleva a 637 metres, l'alçària mitjana dels turons en la vall del riu Guadalbullón és de 500 metres, per tant tingué un notable control visual en totes direccions. La part més alta està ocupada per un castell cristià dels segles XIV – XV. A la vessant sud del turó, a poc menys de mig centenar de metres del cim, s'estén una zona relativament plana on s'ubicava la *qarya* islàmica (Salvatierra et al., 2000).

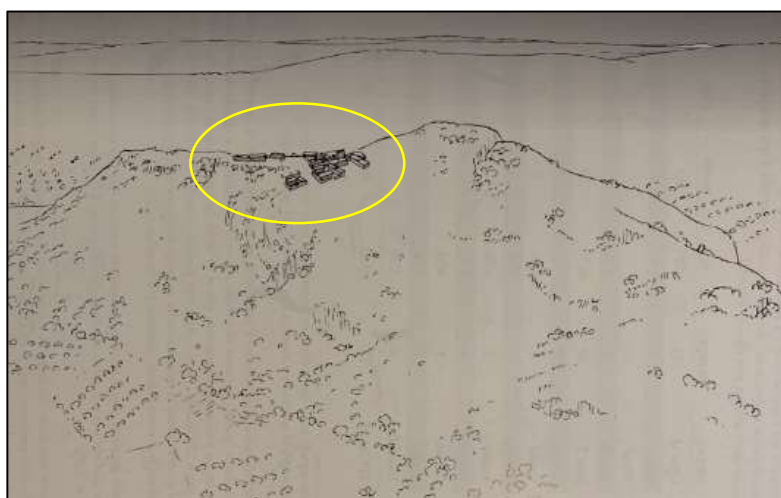

Figura 31. Reconstrucció de la *qarya* islàmica. Font: Salvatierra et al. 2000.

Els materials trobats en el jaciment destaquen per l'homogeneïtat i simplicitat. Aquest fet, sumat a la falta de ceràmica típicament califal i la manca de material característic d'època visigoda, permet atribuir a l'assentament una cronologia centrada al s. IX fins a retrocedir quasi fins a finals del s. VIII. L'abandonament d'aquesta *qarya* seria a finals del s. IX o durant els primers anys del s. X (Salvatierra et al., 2000).

Les cases no disposen de cap sistema de captació o evacuació d'aigua; no tenen pous individuals d'aigua potable ni pous negres. Aquests elements, en canvi, els trobem en àmbits urbans de la mateixa cronologia, on les cases sí que disposen de sistemes d'aprofitament i conducció de l'aigua per ús domèstic.

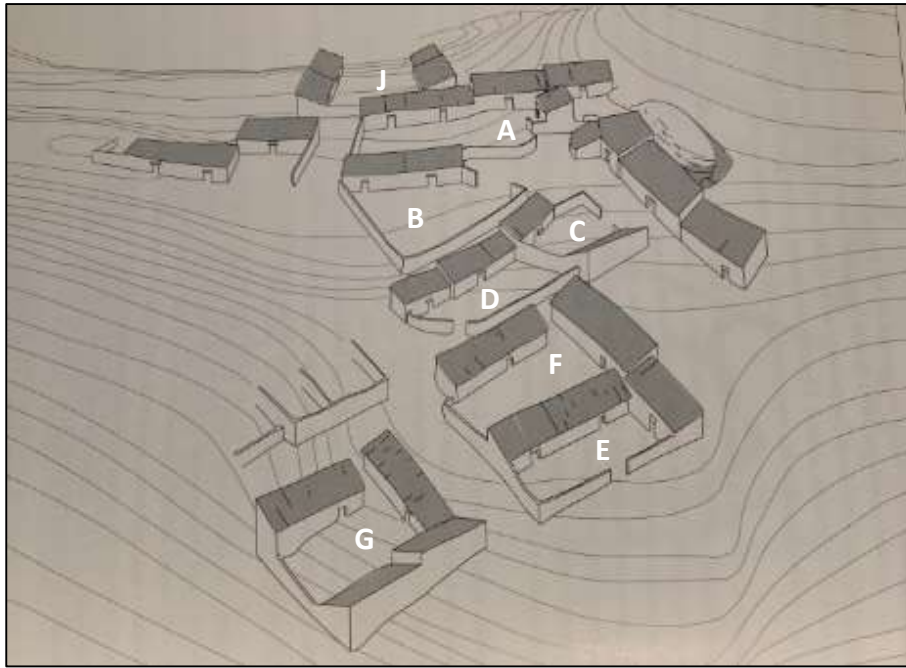

Figura 33. Reconstrucció de la *qarya* islàmica. Font: Salvatierra et al. 2000.

CONCLUSIONS

Sonia Gutiérrez diu: *“(…) la irrupción del modelo de casa plenamente islámico constituye uno de los más preciosos indicadores materiales del cambio social operado, al tiempo que su paulatina generalización a partir del siglo X, incluso en ambientes rurales, conduce a una homogeneización morfológica y funcional de las estructuras domésticas, que históricamente puede interpretarse como la expresión material de una sociedad completa y homogéneamente islamizada”* (Gutiérrez Lloret, 2011).

En aquest fragment, Sonia Gutiérrez defensa que a partir del segle X hi hauria d’haver una generalització de la tipologia domèstica basada en la casa formada per habitacions de funcionalitat especialitzada al voltant d’un pati tancat i, tant en ambients urbans com rurals, demostrarien l’arribada a una societat plenament islamitzada. Fins al s. X, fins que no s’ha portat a terme tota l’evolució dels mòduls, no podem trobar cases típicament islàmiques. Per tant, per entendre si aquesta interpretació es compleix ho corroborarem amb cada un dels jaciments explicats anteriorment.

Madīna Balagī (Balaguer): Les quatre cases excavades, del s. XI, corresponen amb la proposta d’una estandardització de cases a partir del s. X. Però l’escassa excavació i informació sobre les unitats domèstiques d’aquest jaciment fundat a la primera meitat del s. VIII fa impossible entendre quina evolució han patit. No tenim informació sobre els segles VIII – X. L’únic que sabem, per tant, és que aquestes cases excavades del s. XI i que formen part d’un barri de nova creació ortogonal i ordenat, són del model de casa al voltant d’un pati. Caldria esperar noves excavacions i descobertes per poder constatar si s’ha produït l’evolució proposada per S. Gutiérrez. En tot cas, els habitatges excavats, del segle XI, sí que es corresponen amb l’etapa final de l’evolució descrita per aquesta autora.

Madīna Siyāsa (Cieza): Les cases més antigues d’aquest jaciment daten del s. XI i el seu abandonament després de la conquesta ha facilitat l’estudi sobretot de les datades en els segles XII i XIII. En aquesta ciutat les cases estudiades són típicament islàmiques, l’única diferència entre elles són les dimensions. El creixement demogràfic i la saturació de l’espai urbanístic va obligar a construir habitatges encabint-los en espais de petites dimensions. Algunes d’aquestes cases només tenen una cuina i una alcova al voltant del pati. No hi ha constància d’una ocupació anterior en aquest jaciment i, per tant, no es pot observar una evolució en l’estructura de la casa en aquest jaciment. Tanmateix, les seves característiques, amb dimensions similars i estructura homogènia es correspon amb la darrera fase descrita per S. Gutiérrez.

Qarya? (Villa Vieja): Possiblement el seu origen és durant el califat o l'època de taifes. La major part de les cases d'aquesta possible alqueria es remunta als segles XI – XIII. La gran varietat tipològica de cases d'aquest jaciment, posterior al s. X, no confirma la proposta de S. Gutiérrez. L'homogeneïtzació és inexistent en una alqueria amb població islamitzada: cases pluricel·lulars i monocel·lulars, al voltant d'un pati o d'un sol mòdul, per famílies extenses o nuclears, plantes regulars o irregulars. La varietat tipològica de cases podríem pensar que respon a necessitats diverses dels grups domèstics que les habitaven.

Madīnat Iyyuh (Tolmo de Minateda): Aquest jaciment té ocupació fins al s. IX. Destaquen les seqüències evolutives de dues unitats domèstiques (EH 1 i EH 2) però no tenim informació de les altres 8 unitats domèstiques identificades en el jaciment. Aquestes últimes semblen ser mòduls unicel·lulars o agregats, trobant-se en el primer o segon estadi de l'evolució de la casa com a màxim descrit per S. Gutiérrez. També és important destacar que l'ocupació de *Madīnat Iyyuh* acaba el s. IX. Per tant, aquest jaciment encaixaria dins l'evolució descrita per S. Gutiérrez, però no podria ser utilitzat com a exemple d'evolució completa perquè no arriba fins al tercer estadi evolutiu. No és possible saber què hauria passat amb l'evolució d'aquestes cases a partir del s. X i per tant no podem confirmar la proposta d'evolució. A més, és interessant destacar que les unitats domèstiques monocel·lulars o menys complexes tenen un sol fogar, en canvi les EH 1 i EH 2, cases més evolucionades, en tenen més d'un. En comptes d'una evolució de la casa cap a la complexitat estructural podríem pensar que els nous murs afegits serveixen per delimitar un espai per famílies extenses mentre que les altres cases serien de famílies nuclears.

Madīnat Raqaubal (Recópolis): Les últimes publicacions, igual que a *Madīna Balagî*, constaten que encara s'ha d'excavar una gran part del jaciment. La conquesta àrab d'aquesta ciutat palatina visigoda és al s. VIII. En aquest moment l'urbanisme visigot es respecta i no hi ha noves construccions a les zones estudiades sinó que les antigues estructures es reutilitzen i són adaptades pels nous pobladors. Les cases resultants després de la seva adaptació, tot i ser d'època molt primerenca, són tipològicament similars a les plenament islàmiques amb habitacions al voltant d'un pati vertebrador i vestíbul en colze. Pel que coneixem actualment en aquest jaciment s'adapten a les ruïnes preexistents, com la d'una gran casa visigoda amb pati. Per tant, es pot pensar que la casa islàmica no evoluciona a partir de la complexitat de mòduls sinó que hi ha altres factors que condicionen la seva creació. En aquest cas no hi ha cap evolució de mòduls cap a la complexitat sinó que directament es passa, en el segle VIII, d'una casa complexa a una altra també complexa però de dimensions més petites. La proposta de S. Gutiérrez no es pot confirmar.

Qarya o Hışn? (Monte Mollet): El jaciment fou abandonat abans del s. X, tot i això, trobem cases típicament islàmiques i complexes disposades de manera dispersa per l'espai que ocupa aquesta població. En ser anterior al s. X, no es pot observar l'evolució que hauria tingut amb posterioritat. En tot cas, en aquest jaciment es descriuen cases complexes anteriors al segle X amb característiques plenament islàmiques i, a més, en una zona rural. La proposta de s. Gutiérrez no es compleix.

Hışn Shûn (Uxó): Entre el primer i segon nivell de muralles i a l'exterior d'aquest *hışn*, a les zones orogràficament més suaus, hi ha cases monocel·lulars que perduren en el temps. Des del s. XI en endavant, aquesta tipologia es perpetua en el jaciment. Les cases, de plantes més aviat senzilles, s'adapten a l'orografia i no es pot parlar d'una homogeneïtzació a partir del segle X de la casa de planta islàmica en aquest àmbit rural. La proposta de S. Gutiérrez no es pot corroborar. En un àmbit rural posterior al segle X continuen existint les llars monocel·lulars.

Qarya al-Mallaha? (Peñaflor): Aquest jaciment es troba en la vessant d'un turó, però en un territori poc escarpat que permetia la construcció sense necessitat de terrasses ni anivellament. La seva construcció en període emiral, entre finals del s. VIII i inicis del s. IX, comptava amb cases complexes amb un pati vertebrador d'habitacions en màxim tres dels seus costats. Dins d'aquesta complexitat però, els materials són senzills i l'arquitectura s'adapta als materials existents en l'entorn. Per exemple, l'amplada de les habitacions depèn de la llargada dels troncs dels arbres disponibles i per això en totes les habitacions del jaciment es mantenen les mateixes mesures d'amplada. Això demostra que no hi ha especialistes en construcció i es construeix l'espai necessari per viure. El jaciment és abandonat a finals del s. IX però les seves construccions no es poden definir com a cases monocel·lulars ni agregades, són més complexes i pròximes a les característiques d'una casa al voltant de pati. La proposta de S. Gutiérrez no es compleix.

Penso que cal evitar associar el concepte d'islamització amb un suposat procés d'homogeneïtzació en les característiques de les unitats domèstiques que es verificaria de forma progressiva i culminaria en el segle X. És veritat que aquestes cases s'adapten a les necessitats de l'islam, però també la gran diversitat tipològica i morfològica dels habitatges és deguda a altres factors importants com:

1. La construcció de cases en espais reduïts. Poden estar adossades a una muralla o adaptant-se als escassos espais sense urbanitzar d'una ciutat. El desenvolupament en alçada de les cases i formació de ravals també són exemples de com la construcció de noves cases transformen la morfologia d'aquestes per encabir-s'hi. El cas de *Siyāsa* seria un exemple d'aquest constrenyiment.

2. Les necessitats puntuals d'un grup familiar. Pot augmentar o disminuir en el número dels seus membres. Per exemple, una família nuclear no necessita una casa amb diverses alcoves i cuines, amb una sala plurifuncional en té prou. En canvi, el creixement de la unitat familiar podia donar lloc a què una casa monocel·lular es transformés progressivament, per addició, en un edifici pluricel·lular capaç d'acollir una nova família extensa. Aquest mateix edifici, al mateix temps, està abocat a la partició de la propietat o desmembrament pels futurs hereus.
3. Les capacitats econòmiques dels propietaris i els materials disponibles a l'entorn. També hi podria haver diferències entre la qualitat arquitectònica i de materials entre les cases urbanes i rurals. Tot i les possibles similituds morfològiques la manca d'especialistes i de materials pot explicar l'elecció d'estructures d'habitatge més simples.
4. L'orografia del terreny. Les cases també han d'adaptar-se, no només a les necessitats familiars i econòmiques de les famílies sinó també al territori on es construeixen. Les construccions sobre terrenys plans permeten habitatges tipològicament més complexes, a diferència de les construccions en terrenys escarpats o en vessants amb canvis abruptes de nivell.
5. La relació entre la construcció especialitzada i el desenvolupament de producció artesanal. Aquests dos factors són complementaris. La senzillesa en la producció tècnica de les cases està relacionada amb un baix nivell d'especialització en la construcció. Aquest fenomen succeeix en els segles VIII – IX, on predominen cases monocel·lulars o agregades. A partir del s. X, la producció tècnica i constructiva especialitzades estan molt més desenvolupades i, per tant, predomina la casa al voltant de pati i la regularitat urbanística. Tanmateix, les formes urbanístiques i cases senzilles en cronologia posterior al s. X es troben on encara hi ha manca d'especialització.

La societat araboberber de la península es conformà d'un ampli ventall de formes de cases tan importades per l'islam com hereves d'altres cultures. Podem apreciar també com la casa canvia amb el temps i s'encamina cap a un model homogeni al voltant d'un pati. Aquest és recurrent en tot el territori peninsular però no l'únic. L'evolució, per tant, no és deguda a un procés d'islamització que s'inicia amb l'arribada del califat el s. X, sinó que l'evolució de les cases depèn d'altres factors i no només d'una religió predominant que difon un prototip estàndard. No totes les cases posteriors al s. X respecten aquest model. Per entendre la seva evolució s'ha de tenir

en compte diversos factors externs: economia, orografia, necessitats familiars, espai, materials disponibles i el nivell de desenvolupament de l'especialització.

Un exemple molt aclaridor és l'estudi de les cases mudèixars de Josep Torró i Josep Ivars, on es destaquen dues qüestions importants respecte a les poblacions musulmanes del s. XV – XVI al regne de València (Torró i Ivars, 1990). En primer lloc, les cases de poblacions musulmanes rurals o en suburbis, sempre fora muralles, són poc complexes. Aquestes disposen d'un pati, de dimensions variables, i poden tenir des d'una a diverses habitacions al voltant, però gairebé mai delimitant el pati per complert. A les cases d'estructura més senzilla, amb una sola habitació, s'hi poden adjuntar noves estances degut al creixement familiar. La versió de casa inicial, doncs, només acollia una família i l'habitació única tenia caràcter plurifuncional. Per tant, es troben els mateixos principis de les primeres cases musulmanes documentades en territori valencià, com Monte Mollet, anterior en set segles: cases poc complexes només per a cobrir les necessitats bàsiques. Aquest cas, doncs, no permet dir que l'especialització i homogeneïtzació de la casa al voltant de pati a partir del s. X es compleixi sempre ni que es pugui explicar per la islamització. Els mudèixars del País Valencià estaven ben islamitzats. La segona idea important és que, tot i l'impacte de la conquesta i colonització cristiana no sembla haver-hi una afectació en l'organització i funcionament dels espais domèstics musulmans sotmesos a un nou ordre social. Per tant podem extrapolar que els canvis en la religió predominant, no tenen per què comportar un canvi en la tipologia de les cases.

En els jaciments estudiats en cap moment es fa menció a les dones. A l'hora d'analitzar les cases andalusines i la seva evolució en el temps la dona hauria de ser un element primordial a tenir en consideració; sense ella no es podria comprendre tot el conjunt de relacions entre els diferents espais ni la morfologia de la casa. El paper de les dones com a garants de l'honor del grup familiar i continuadores de la descendència i la supervivència del llinatge, les convertia en un valor a custodiar, amagar i mantenir. Però això no vol dir que estiguessin recloses i que no participessin en activitats econòmiques fora de la llar.

Les societats islàmiques segueixen una sèrie de regles per preservar la seva intimitat: l'alçada i les vistes de les terrasses estaven limitades perquè no es veiessin els patis dels veïns; la porta no podia trobar-se perpendicular a cap altra casa; les finestres al carrer es redueixen o desapareixen i les entrades a les cases eren a partir de carrerons (*ad-darb*) en lloc dels carrers principals i una entrada en forma de colze (*istawán*). Tots aquests trets que caracteritzen les societats islàmiques es desenvolupen per preservar la intimitat de les dones. Es pot pensar, doncs, que l'evolució de les cases va estretament lligada a les dones.

PERSPECTIVES DE FUTUR

L'arqueologia hauria d'incloure no només en àmbit islàmic i medieval, sinó en tota la disciplina científica, una perspectiva de gènere. L'interès d'aquesta perspectiva rau simplement a donar informació específicament sobre la dona (a part de l'home com s'ha fet fins ara). Aquest interès és degut al fet que tot allò que no es menciona es torna invisible als ulls de la societat. És un esforç necessari no només per rescatar a totes les dones d'un clar menyspreu en el qual s'han vist immerses al llarg de la història sinó també per oferir una visió completa de les societats que estudiem.

El primer pas necessari és abandonar les idees preconcebudes. La majoria de les interpretacions realitzades sobre les dones de les societats passades parteixen del pensament i sistema patriarcal dominant. Aquest ha creat un estereotip de la dona com a peça clau de la família i la llar, que no permet veure la seva participació i contribució en qualsevol altra esfera de producció de la vida social, des de pensadores fins a pageses. La recerca sobre la dona demostra que el seu paper fora de l'àmbit familiar, no està limitat ni per la força física ni per les seves capacitats. Les limitacions venen socialment establertes. Així, per exemple, les activitats artesanals que feien les pageses en els segles VII-VIII en societats alt medievals de l'Europa occidental, van acabar essent activitats masculines en la producció especialitzada de la baixa Edat Mitjana (Whittle, 2013).

A la dona, al llarg de tota la història, se li han assignat sempre unes feines específiques atribuïdes pel seu gènere. Una manera d'estudiar-la és a partir del conjunt d'activitats i pràctiques relacionades amb el manteniment, alimentació, vestimenta i la reproducció en qualsevol societat. Pel que fa a l'estudi de la casa cal buscar si hi havia alguna estructura dedicada a les tasques femenines, on centrar l'estudi. Hem de comprendre els treballs quotidians bàsics, no només domèstics, atribuïts a les dones, que regulen i donen estabilitat a la vida social dels grups humans.

Aquest pensament patriarcal dels investigadors es veu reforçat en l'arqueologia andalusina i pel paper de la dona dins de la societat islàmica. Els arqueòlegs entenen la dona islàmica com un bé a custodiar i preservar, privada de la llibertat de desplaçament i per tant tancada en una casa amb estructura pensada per mantenir la seva privacitat.

Tampoc està clar fins a quin punt l'arqueologia pot contribuir a identificar el paper de la dona en una societat com l'andalusina. A través de l'estudi dels esquelets es posen de manifest possibles lesions o desgasts ossis que ens poden donar informació sobre les feines que portaven

a terme. Malauradament el ritual funerari islàmic no permetia inhumacions amb aixovar, per tant, no trobem útils atribuïts a les labors femenines. A partir dels seus ossos només podríem constatar si les dones portaven a terme feines de gran esforç físic, fet que invalidaria la idea de la perpètua reclusió a les cases.

Una altra de les grans incògnites, atribuïdes tradicionalment a les dones, són les feines domèstiques. No hi ha prou estudis fets sobre els residus i la seva localització dins les cases. Això ajudaria a poder entendre tant la funcionalitat de les diferents habitacions i les feines que s'hi portaven a terme, com el tractament i processament dels aliments, les estratègies d'emmagatzemament (sitges o altres possibles espais de magatzem o rebost (*alḥazána*). L'estudi dels pous negres ajudaria a entendre com es preparava l'alimentació, com s'emmagatzemava i com es consumia. Tanmateix, no podríem establir el gènere de qui ho feia. Per tant, no podem saber si la cuina era una estança bàsicament femenina o estem caient en una visió esbiaixada patriarcal. Aquest mateix problema el trobem en totes les altres tasques domèstiques que atribuïm habitualment a les dones, tot i no saber-ho del cert. El suport de la documentació escrita, si n'hi ha, pot ser de gran ajuda en això.

Finalment, hauríem d'esmentar que actualment es desconeix gairebé per complet el paper de la dona en les activitats econòmiques de la societat andalusina. Quin paper tenia en la confecció de ceràmiques o en els tallers artesanals de la ciutat, en la confecció de vestits en la indústria tèxtil, els mercats, les carnisseries i peixateries, les joeries, etc. Era un paper merament de suport als membres masculins de la família o hi havia dones amb responsabilitats semblants a les que presumiblement assumien els homes? En les feines agràries també desconeixem quin paper exercia la dona. Des de casa no podia ni plantar, ni segar, ni transformar productes agraris (ús de molins i forns per la fabricació del pa o elaboració de derivats làctics). Sense la participació de la dona, suposadament reclosa a casa, aquestes feines recaurien exclusivament en els homes i, potser, aquesta estricta divisió del treball no seria eficient. En les societats medievals de l'Europa occidental tenim constància de la presència femenina en les tasques agrícoles i de construcció per la iconografia. Cal pensar que en la societat andalusina aquesta participació no era negligible.

BIBLIOGRAFIA

- ACIÉN ALMANSA, M. (1991): "Recientes estudios sobre arqueología andalusí en el Sur de al-Ándalus". *Aragón en la Edad Media*, 9, pp. 355-370
- ALÒS TREPAT, C. (2014): "Balaguer: Urbanisme entre dues cultures". *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Actes Volum I, Intervencions arqueològiques 2010-2014: Món rural*. Barcelona, pp. 165-178
- BARCELÓ, M. (2010): "El sol que salió por Occidente: estudios sobre el estado omeya en al-Andalus". *Universitat de València*, 2ª ed., València
- BAZZANA, A. (1996): "Un *ḥiṣn* valenciano: Shūn (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, pp. 455-475
- BAZZANA, A. (1999): "Un *ḥiṣn* valenciano: Shūn (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón), II". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, pp. 317-346
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1977). "Campaña 1977 de Investigación Arqueológica en yacimientos medievales de la provincia de Castellón (La Magdalena; Monte Mollet; Zufera)". *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, 1977, 4, pp. 333-350
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1978). "Un important site-refuge du haut Moyen-Age dans la région valencienne: le despoblado du Monte Mollet (Villafarmés, Castellón)". *Mélanges de La Casa de Velázquez*, 14, pp. 485-501
- CAMATS, A., MONJO, M., MULET, M. i SOLANES, E. (2015). "El Pla d'Almatà (Balaguer, La Noguera): de campament militar a *madīna*". *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Actes Volum II. Intervencions arqueològiques 2010-2014: Món rural*. Barcelona, pp. 623-633
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M.P. (2016): "La "maqbara" de Pamplona (s. VIII). Aportes de la osteoarqueología al conocimiento de la islamización en la Marca Superior / María Paz de Miguel Ibáñez; dirigida por Mauro Severo Hernández Pérez, Sonia Gutiérrez Lloret". *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes*, Alicante, pp. 89-150
- DOMÉNECH-BELDA, C. i GUTIÉRREZ LLORET, S. (2006). "Viejas y nuevas monedas en la ciudad emiral de *Madīnat Iyyuh* (el Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete)". *Al-Qanṭara: Revista de estudios árabes*, vol. 27, fasc. 2, pp. 337-374
- GUTIÉRREZ LLORET, S. (2007): "La islamización de Tudmir: balance y perspectivas", *Villa II. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe – Xie siècles): la transition*, Ph. SÉNAC (ed.), Études médiévales ibériques, Toulouse, pp. 275-318.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. (2011): "El Tolmo de Minateda en torno al 711". *711 Arqueología e Historia entre dos mundos, Volumen I, Zona Arqueológica*, 15, Alcalá de Henares, pp. 355-371

GUTIÉRREZ LLORET, S. (2012): "Gramática de la casa. Perspectivas de análisis arqueológico de los espacios domésticos medievales en la península Ibérica (siglos VII-XIII)", *Arqueología de la Arquitectura*, 9, pp. 141-166.

GUTIÉRREZ LLORET, S. i CÁNOVAS GUILLÉN, P. (2009): "Construyendo el siglo VII: arquitecturas y sistemas constructivos en el Tolmo de Minateda", *El siglo VII frente al siglo VII. Arquitectura*, Anejos de Archivo español de Arqueología, XLVIII, Madrid, pp. 91-131

GUTIÉRREZ LLORET, S., ABAD CASAL, L. i GAMO PARRAS, B. (2005): "Eio, Iyyuh y el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): de sede episcopal a madīna islámica", *Les ciutats tardoantiques d'Hispania: cristianització i topografia*, Institut d'Estudis Catalans, VI Reunió arqueologia cristiana hispànica (València, 2003), Barcelona, pp. 345-368

GUTIÉRREZ LLORET, S., CAÑAVATE, V. (2010): "Casas y cosas: espacios y funcionalidad en las viviendas emirales del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)", *Cuadernos de Madīnat al-Zarhrā'*, 7, pp. 123-148

KIRCHNER GRANELL, H. (2018): "Arqueologia d'al-Andalus a Catalunya. Problemes i propostes". *VI Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Lleida, 29 de novembre al 2 de desembre de 2018, en premsa

KIRCHNER GRANELL, H. (2020). "La arqueología del campesinado en época alto-medieval. Reflexiones y propuestas". *Imago Temporis. Medium Aevum*, 14, en premsa

NAVARRO PALAZÓN, J. (1990): "La casa andalusí en Siyāsa: ensayo para una clasificación tipológica". *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la arqueología. La maison hispano-musulmane. Apports de l'Archéologie*, Granada, pp. 177-198

NAVARRO PALAZÓN, J. i JIMÉNEZ CASTILLO, P. (1996): "Estudio sobre once casas andalusíes de Siyāsa". *Serie Memorias de Arqueología de la Región de Murcia*, 5, pp. 526-595

NAVARRO PALAZÓN, J. i JIMÉNEZ CASTILLO, P. (2007): "Siyāsa. Estudio arqueológico del despoblado andalusí (siglos XI-XIII)". *Escuela de Estudios Árabes de Granada (CSIC)*, Granada

NAVARRO PALAZÓN, J. (1985): "Siyāsa: una madīna de la Cora de Tudmīr". *Áreas, Revista de Ciencias Sociales*, 5 (número especial: *Ciencias Sociales y mundo agrario*), Murcia, pp. 179-189.

OLMO ENCISO, L. (1998). "Consideraciones sobre la ciudad en época visigoda". *Arqueología y territorio medieval*, 5, pp. 109-118

OLMO ENCISO, L. (2008): "Recópolis. Una ciudad en una época de transformaciones". *Zona Arqueológica, Dedicado a Recópolis y la ciudad en época visigoda*, Alcalá de Henares, 9, pp. 41-62

OLMO ENCISO, L. (2011): "De Celtiberia a Šantabariyya: la gestación del espacio y el proceso de formación de la sociedad andalusí (ss. VIII-IX)". *711 Arqueología e Historia entre dos mundos. Volumen II*, Alcalá de Henares, *Zona Arqueológica*, 15, pp. 39-60

OLMO ENCISO, L., GÓMEZ, A., CASTRO, M., GÓMEZ, L. (2008). "Guía del parque arqueológico". Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha. pp. 23-59

PÉREZ ORDÓÑEZ, A. (2017): "Vida cotidiana: la vivienda andalusí a través de la Arqueología en la provincia de Málaga". *El islam. Presente de un pasado medieval: XXVIII Semana de Estudios Medievales*, Nájera 24 al 28 de julio de 2017, pp. 205-250

POZO MARTÍNEZ, I. (1989): "El despoblado islámico de Villa Vieja, Calasparra (Murcia)". *Miscelánea medieval murciana*, vol. 15, pp. 185-212

SALVATIERRA CUENCA, V., i CASTILLO ARMENTEROS, J.C. (2000): "Los asentamientos emirales de Peñaflor y Miguelico". *El poblamiento hispano-musulmán de Andalucía oriental. La Campiña de Jaén (1987-1992)*, Jaén, pp. 49-87

TORRÓ, J. (2009): "Formas de poblamiento y urbanismo. Cómo se organizaron los lugares de habitación de los musulmanes del reino de Valencia (siglos XIII-XIV)". *Entre tierra y fe: los musulmanes en el reino cristiano de Valencia (1238-1609)*, Universitat de Valencia i SECC, pp. 201-218

TORRÓ, J. i IVARS, J. (1990): "La vivienda rural mudéjar y morisca en el sur del País Valenciano". *La casa hispano-musulmana: aportaciones de la arqueología. Patronato de la Alhambra y Generalife casa de Velázquez, Museo de Mallorca*. pp. 73-98

WHITTLE, J. (2013). Rural economies. BENNETT, J. i KARRAS, R.M. *The Oxford Handbook of Women and Gender in Medieval Europe*. Oxford University Press, Oxford, pp. 311–323